

АБУ АЛИ ИБН СИНО

Тиб қонунлари

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

**АЙРИМ АЪЗОЛАРДА ЮЗ БЕРАДИГАН
ЖУЗЪИЙ КАСАЛЛИКЛАР**

**МИЯДА ТУРЛИ ҲОЛЛАРНИ ПАЙДО ҚЯЛУВЧИ БОШ
КАСАЛЛИКЛАРИ ҲАҚИДА УМУМИЙ СЎЗ**

Билгинки, [қуйида] санаб кўрсатилган касалликларнинг ҳаммаси бошда пайдо бўлади; лекин бу ерда бош деганда биз, кўпинча, — мия ва унинг пардаларини назарда тутамиз. Бу ерда бошдаги соч касалликларига тўхтамаймиз.

Энди айтамызки, мияда саккиз хил мизож бузрилиши пайдо бўлади; улар моддасиз ва моддали бўлиши мумкин. Модда ё буғ моддаси, ёки [маълум бир] қуюқликка эга модда бўлади. Мияда рутубатдан пайдо бўладиган касалликлар кўп бўлади. Ҳар бир мияда — дастлабки яратилишда тозаланиши зарур бўладиган ортиқча рутубат бўлади. У тозаланиш бола бачадонда эканида, ёки ундап кейин бўлади. Агар у тозаланмаса, ундан катта қийинчиликлар келиб чиқади. Мия касалликларининг ҳаммаси деярли ё мия жисмида ё унинг томирларида, ёки пардаларида бўлади. Мияда таркиб [тузилиш] касалликлари пайдо бўлади: бу касаллик ё бошнинг ҳажмига тегишли бўлади, масалан, бош керагидан кичик ё катта бўлади. ёки бошнинг шаклига [муносабатли] бўлади, масалан [бош] табиий шаклидан ўзгарган бўлади ва бундан миянинг ишларига зарар етади. Ёки мия йўллари ва томирлари [тиқилмалар] билан тўсилади; тиқилмалар эса ё олдинги қоринчада, ё орқа қоринчада, ёки иккала қоринчада ҳам бўлади ва улар жисман тўсади ёки батамом тўсади, [тиқилмалар яна] веналарда ё артерияларда, ёки асаблар ўсадиган ўринларда бўлади. [Таркиб касалликларида] яна пардаларнинг боғичлари чиқиб кетади ёки миянинг иккала бўлаги ажралади.

Мияда узлукснзликнинг бузрилиши касалликлари пайдо бўлади; бу [касалликлар] миянинг ўзида, унинг артерия ва веналарида, ё пардаларида, ёки бош коса-сида бўлади.

Мия моддасининг ўзида ё унинг юпқа пардасида, ё қалин пардасида, ё *шабакада*, ёки сиртқи пардада шишлар пайдо бўлади. Шу шишларнинг ҳаммаси иссиқ ё совуқ хилтларнинг биридан [пайдо бўлган] моддадан вужудга келади. Сасиган совуқ хилтлардан пайдо бўлган шиш иссиқ шишларга қўшилади; тинч совуқ хилтлар эса совуқ деб исмланиши керак бўлган шишларни пайдо қилади. Сен шу касалликлардан ташқари бўлган ёки улардан келиб чиқмайдиган биронта ҳам мия касаллигини учрата олмайсан.

Мия касалликлари мияга хос бўлади ёки [бошқа бирор аъзонинг] ҳамкорлиги билан бўлади. Баъзан [ана шундай] ҳамкорлик касалликларида мияга етадиган зарар шу қадар кучаядики, ниҳоят у мияга хос касалликка айланиб, ўлдирувчи бўлади. Кўпинча, зотилжам ва томоқ оғриги касалликларида ўлдирувчи, бўғувчи моддалар мияга боради. Кўпинча, бошқа ҳамкор аъзодаги касаллик сабабли мия ўлдирувчи *сакта* касалига дучор бўлади.

МИЯ АҲВОЛИНИ УРГАНИШДА ЗАРУР

БЎЛГАН БЕЛГИЛАР

Биз айтамизки, миянинг турли ҳолларини ўрганганимиздаги манба ва воситалар қуйидагилардан иборат: сезиш ва муҳокама ишлари, яъни эслаш, фикр қилиш, тасаввур, хаёл қилиш қуввати ва фаросат, шунингдек ҳаракатлантирувчи қувватлар, сўнгра миядан чиқариладиган чиқиндиларнинг қуюқ-суюқлиги, ранг ва мазадаги спфатлари, яъни [унинг] ўткир, шўр, аччиқ, ёки мазасизлиги, яна [чиқиндининг] оз ва кўплик миқдори, ёки унинг мутлақо тўхталиб қолиши; қаво ва таомларнинг [мияга] ёқиши, ёқмаслиги ёки зарар етказиши; бошнинг катта ва кичиклиги, унинг суяклар бобида эслатилган яши ва ёмон шакллари, [бошнинг] оғир ва енгиллиги, уни ушлаб кўрганда қандай сезилиш, бош ва ундаги томирларнинг ранги, бош терисида пайдо бўладиган яра ва шишлар, кўз ва ундаги томирларнинг ранги, кўзнинг соғлиги ва касаллиги, айниқса уни ушлаб кўрганда қандай туюлиши, уйқу ва бедорлик ҳоллари, сочнинг миқдори, яъни [унинг] озлиги, кўплиги, [унинг] йўғон ва ингичкалиги, сочнинг сифати, яъни [унинг]

жингалак ва силлиқлиги, қора, қизғиш, сарнқ ва мал-
лалиги, тез ва кеч оқариши, сочининг соғлом туриши,
ёки унинг ёришиб, ё тушиб, ё тўкилиб касалланиши ва
бошқа ҳоллари; бўйиннинг йўғон ва ингичкалиги, унинг
соғломлиги, ёки унда шиш ва қулғуна [яраларининг]
кўп ё оз пайдо бўлиши, шунингдек тилча, бодомсимон
безлар ва тишларнинг ҳоли. Мияга ҳамкор бўлган кўп
асабли аъзоларнинг қувват ва ишлари, масалан, бача-
дон, меъда ва қовуқ каби аъзоларнинг ишига асосланиб
ҳам [мия ҳақида ҳукм чиқарилади]. Ҳамкор аъзога қа-
раб далил олиш икки турли бўлади: бири — мияда пай-
до бўлган [касалликда] мия билан ҳамкор бўлган
аъзонинг ҳолига қараб миядаги [касаллик] ҳақида ҳукм
чиқарилади. Иккинчиси — ҳамкорлиги сабабли мияга
алам бсрадиган аъзонинг ҳолидан белги олинади,
[яъни] ўша аъзо қайси ва ундаги касаллик нима экан-
лини ва аламнинг мияга қандай етганини аниқланади.

Бу белгилардан [миянинг] ҳозирги пайтдаги ишлари
ва ҳолларига, баъзан эса, ҳозирда йўқ бўлиб келгуси-
да пайдо бўладиган [ҳолларга] далил олинади. Маса-
лан, узоқ вақт гамгинлик ва маъюслик — пайдо бўлиш
олдида турган меланхолияга, ёки яқинда пайдо бўла-
диган *қутрубга* далил бўлади. Уринсиз газабланиш
тутқаноққа, ё ҳароратли меланхолияга ёки *монийёга* бел-
ги бўлади. Сабабсиз кулги эса аҳмоқликка ёки бефаро-
сатликка далил бўлади.

БОШ КАСАЛЛИКЛАРИНИ АЛОМАТЛАРИ БИЛАН БИРМА-БИР [БАЁН ҚИЛИШ]

Бу ва бундан илгариги фасл бош аҳволга далиллар
топиш тўғрисида биз баён қилган усул ва қонунларнинг
натижаси кабидир. Ўша [кўрсатилган] далилларни
эсда тутиш керак, шунда бош касалликлари ҳақида
сўзланадиган ҳар бир бобда уларни қайтаришга ҳожат
қолмайди. Агар биз [ўша далилларни] бирор фаслда
қайтадан сўзласак, буни шу фаслда ўша умумий қонун-
ларнинг қўлланиш кайфиятини билнишга ёрдам берсин,
деб қиламиз. Шунда ҳам ўша бир фаслда айтмоқчи бўл-
ган нарсаларга тегишли [қоидалар] билан чекланамиз.
Шунингдек, бошнинг хусусий [касалликларини] даво-
лашда умумий қонунлар бобига доимо мурожаат қили-
шинг керак. Лекин умумий қонунлар қаторида баён
қилинмай, айрим [касалликлар] билан бирга кўрсати-
лиши зарур бўлган [далиллар] бундан мустаснодир.

Моддасиз бузилган иссиқ мизожнинг белгилари: [бошда] оғирлик бўлмай туриб алангаланиш, уйқусизлик, ҳаракатларнинг гартисизлиги, хаёлларнинг чалкашлиги, тазабнинг тез найдо бўлиши, кўз қизариши, совутувчи нарсалардан манфаатланиш ва қиздирувчи нарсалардан зарарланиш.

Моддасиз бузилган совуқ мизожнинг белгилари: бошда оғирлик бўлмасдан, [уни ушлаб кўрилганда] совуқ туйилиши, ялқовлик, бўшанглик, юз ва кўз рангининг оқариши, хаёлларнинг нуқсонли бўлиши, қўрқоқликка мойиллик, қиздирувчи нарсалардан манфаатланиш ва совуқ нарсалардан зарарланишидир.

Моддасиз бузилган қуруқ мизожнинг белгилари [бошдаги] енгиллик, илгари бўшатиш бўлганлиги, бурун тешикларининг қуруқлиги ва уйқусизликнинг кўпайишидан иборат.

Моддасиз бузилган ҳўл мизожнинг белгилари: ялқовлик, [бошда] оғирлик кам бўлатуриб бўшашиш, оқиб чиқадиган нарсаларнинг кам ёки ўртача [миқдорда] оқиши, ниҳоят даражада унутувчанлик ва кўп ухлаш.

Моддасиз мураккаб [бузилган] мизожларнинг аломати икки турли мизож аломатларининг кўшилишидан [иборат]. Қуруқлик бўлатуриб иссиқликнинг кучайганлигига уйқусизлик ва ақл чалкашлиги далил бўлади; [қуруқлик билан бирга] совуқликнинг кучайганлигига *жумуд* деб аталадиган касалликка ўхшаш бир ҳолат далил бўлади; баъзан [совуқлик] шу касалликка олиб келади.

Иссиқлик борлигида ҳўлликнинг кучайганлигига унчалик қаттиқ бўлмаган уйқунинг кўпайиши далил бўлади, ҳўллик билан бирга совуқликнинг кучайганлигига эса қаттиқ уйқу белги бўлади. Шу баён қилганларимизга оддий далиллардан ташкил топган бошқа мураккаб далиллар ҳам қўшилади.

Турли моддаларнинг кўпайганлик аломатлари, [қуйидагилардан иборат]: сафро [моддаси] ҳаддан ортиқ бўлмаган [бош] оғирлиги, ачишиш, алангаланиш, қаттиқ куйиб ёниш, бурун тешикларининг қуруқлиги, ташналик, уйқусизлик, юз ва кўзларининг сариқлигини [келтириб чиқаради].

Қон моддаларининг кўпайганлигига [бошдаги] оғирликнинг кўпайиши ва баъзан унга лўқиллашнинг ҳам биргалашиб келиши далил бўлади. Шу билан бирга юз ва кўзларининг кўичиши, рангининг қизиллиги, томирларнинг бўртиб туриши ва узоқ ухлаш [каби ҳоллар], пайдо бўлади.

Совуқлик балғам моддаларининг кўпайганлигидаги белгилар: совуқ сезилиши, узоқ вақтгача азиятланиб юриш, юз ва кўз рангининг кам қизиллиги, оғирлик сезиш билан бирга юз ва кўзлардаги сариқликнинг камлиги, — лекин балғамли моддада [бошдаги] оғирлик кўпроқ бўлади, — яна ялқовланиш, бепаросатлик, узоқ уйқу, унутиш ҳамда юз, кўз ва тилининг қўрғошин рангида бўлиши.

Савдо моддасининг кўпайганлигига [бошдаги] оғирлик камроқ бўлиб, уйқусизликнинг кучлироқ бўлиши, васваса, бузуқ фикрлар ҳамда юз, кўз ва бутун бадан рангининг ўзгариши белги бўлади.

Иссиқ шишларнинг аломатлари: доимий иситма, оғирлик, лўқнлалаш, кўз чуқуригача бориб етадиган оғриқ, — баъзан шу билан бирга кўз ёўлаги ҳам ирғиб чиқади, — ақл чалкашлиги, томир уришининг тезлиги ва ҳарорат.

Агар [шиш] миянинг ўзида бўлса, томир уриши тўлқинсимон бўлади, агар у мия пардаларида бўлса, оғриқ кучлироқ бўлиб, томир уриши аррасимон бўлади.

Балғамли шишларнинг аломатлари: унутиш, узоқ уйқу, [бошдаги] оғирликининг кўпайиши, томир уришининг тўлқинсимонлиги, [бадан этининг] бўшашиб кўпчишидан иборат.

Савдоли шишларнинг белгилари: уйқусизлик, сезиларли оғирлик билан бирга васваса ва томир уришининг қаттиқлиги.

Биз шу [фаслда] баён қилиниши керак бўлган нарсалардан миянинг кучсиз ва кучлилигини кўрсатувчи белгиларни, мияда [бирон] хилтнинг кўпайганлигини билдирувчи далилларни, мияга хос касалликлар ҳам унда ҳамкорлик натижасида бўладиган касалликларнинг белгиларини бош оғриғи бобда баён қиламиз деб бу ерда ёзмадик. Уларни бош оғриғи бобдан қидирилсин! У [бобда] бу ерда келтирилмаган далиллар келтирилгандир. Уларни бошқа бобларга кўчирилсин!

БОШ ОҒРИҚЛАРИ [ВА] УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ТУҒРИСИДА

БОШ ОҒРИҒИ ТУҒРИСИДА УМУМИЙ СУЗ

Бош оғриғи [судо] бош аъзоларида бўладиган оғриқдир. Ҳар бир оғриқнинг сабаби мизожнинг тўсатдан ўзгариши ва унинг зиддига айланиши, ёки узлуксизликнинг бузилиши, ёки шу ҳар иккаласининг бирлашиб келишидир. Мизож ўзгариши маълум ўн олти турнинг бири [бўлиши мумкин]. Мизож ҳўллиги оғриқ пайдо қилмайди; агар у ҳаракатланувчи модда билан бирга бўлса, у вақтда узлуксизлиكنинг бузилишини пайдо қилиб [алам беради]. Узлуксизликнинг бузилиши нима экани маълум, унинг сабабларига қараб бўладиган турлари ҳам маълум. Оғриқ пайдо қилувчи иккала сабабнинг бирга келиши шишларда кўрилади. Шишлар ҳам, сен билганингдек, турларга бўлинади, у турлар тўртта.

[Юқоридаги сабабларнинг] ҳаммаси мия моддасининг ўзида, ёки мияни ўраган пардада, ёки уни ўраган иккала пардада, ёки томирларда, ёки бош суягининг сиртпдаги пардада бўлади, чунки улар ўртасида анатомия [бобида] айтганимизга кўра маълум алоқалар бوردир. Гоҳо шу аъзолардан қайси бирини бўлса ҳам азиятлантираётган сабаб ўша аъзонинг ўзида бўлади, баъзан эса унга бошқа бир аъзонинг ҳамкорлиги сабаб бўлади. [Ҳамкор] аъзо бош аъзолари билан асаб тармоқлари орқали уланиб турган аъзо [бўлиши мумкин], масалан, меъда, бачадон, кўкрак-қорин тўсиғи ё бошқа аъзолар, агар улар бўлса, ёки мия билан вена ва артерия томирларининг тармоқлари орқали уланиб турган аъзо, масалан, юрак, жигар ва талоқ, ёки мия билан бирон бошқа йўлда қўшничилик қилувчи аъзо, масалан, бош тагига ўринатилган ўпка каби; ўпкадаги зарарланиш мияга ҳам ўтади. Ёки у [аъзо] бир томондан бирор бошқа аъзога, иккинчи томондан эса мияга ҳамкор аъзо бўлади; масалан [миянинг] буйрак оғриқларидаги ҳамкорлиги каби.

Бош оғриқлари баъзан бутун гавданинг ҳамкорлиги туфайли пайдо бўлади; масалан, иситмаларда шундай бўлади.

Ҳамкорлик билан бўладиган [бош оғриқлари] ҳамкор аъзодаги сабабнинг [юзага чиқиши], даври ва навбатларига қараб даврлар ва навбатлар билан ўтади: масалан, меъда ҳамкорлиги билан бўладиган [бош оғриги] меъдага сафро ёки бошқа моддаларнинг қуюлиш даврларига қараб даврлар билан ўтади, турли иситмаларнинг зўрайиш даврларида пайдо бўладиган бош оғриқлари ҳам бунга мисол бўлади.

Бош оғриғи бошқа жиҳатдан ҳам қисмларга бўлинади, уларнинг баъзиси айрим сиртқи сабаблар натижасида пайдо бўлади; масалан хуморийлик вақтидаги бош оғриқ, ҳали у хуморийлик сабабли бўлиб турса ва хуморийликдан келиб чиққан ҳамда ундан кўра кучлироқ бирон сабабнинг ўрнашиши натижасида у бош оғриғи ҳам ўрнашиб қолмаган бўлса, [мисол бўла олади]. Саримсоқ ва бошқа шу каби иссиқлик нарсаларни ейишдан пайдо бўладиган бош оғриғи ҳам шунга мисол бўлади. Илгаридан пайдо бўлиб, уланиб келган ва ўрнашиб қолган сабаб натижасида келиб чиққан [бош оғриғи ҳам] шулар жумласидандир. Сабабнинг ўрнашиши [натижасида] бош оғриғи ҳам ўрнашиб қолади.

Баъзан [бош оғриғи] белги сифатида пайдо бўлиб, кейин у [муस्ताқил] касалликка айланади. Агар у ўткир иситмалардан кейин [муस्ताқил] касаллик бўлиб қолса, мия касалликларидан дарак беради ва табиатнинг бурун қонаш орқали моддани тўла суратда ҳайдашдан ожиз эканига далолат қилади, яна у, модданинг жавҳарига ва ҳаракатларига қараб бошқа касалликлардан ҳам дарак беради; улар уйқучанлик, *сакта*, жиннилик, бўшашниш, ёки карлик каби [касалликлардир].

Бош оғриғи қаерда эканлигига қараб [ҳам] қисмларга бўлинади: баъзан у бошнинг ярмида бўлади; агар шу хил оғриқ доимий одат бўлиб қолса, уни *шақиқа* деб аталади. Баъзан [оғриқ] бошнинг олдинги ва баъзан кейинги бўлагиди бўлади, баъзан эса бутун бошни ўраб олади. Шу кейингиси доимий ва одат бўлиб қолса уни *байза* ва *худа* [«темир қалпоқ»] деб аталади; бутун бошни ўраб турадиган ҳарбий темир қалпоққа ўхшатиб шундай исм билан аталади.

Бош оғриғи қаттиқ, ўртача ва кучсиз бўлиши билан ҳам турлича бўлади. Бош оғриғи баъзан шу қадар кучли

бўладикки, агар у суяклари юмшоқ бўлган бола бошининг тепасида бўлса, уни ёради ва дарзини ажратиб юборади. Баъзан [оғриқ] кучсиз, *литаргус* касаллигида [бўладиган бош оғриқлари], кўпинча шундай бўлади. Кучсиз бош оғриғи баъзан доимий бўлади, баъзан эса доимий бўлмайди. Сабаби кучсиз бўлган бош оғриғи баъзи кишиларда бўлиб, баъзиларда бўлмайди. У, мия сезгиси кучли бўлган кишида пайдо бўлиб, мия сезгиси кучсиз бўлган кишида пайдо бўлмайди. Умуман, мия сезгиси кучли бўлган кишида бош оғриғи пайдо қилувчи ҳар бир кичик сабабдан ҳам бош оғриғи бўла беради.

Қисқа қилиб айтганда, мия бошини оғритувчи сабабларни ё ўзининг кучсизлиги туфайли тез қабул қилади — [Қонуннинг] умумий қисмида кучсизлигининг бузуқ мизожга алоқадор эканини билдинг, — ёки ўз сезгисининг кучлилиги туфайли шундай қилади; бунда у ҳар бир арзимас сабабдан ҳам азиятлана беради. Сўнгра, баъзан бош оғриғи ҳеч қандай белги ва кўрinishларга эга бўлмайди ва баъзан эса бош қисмида иширни қолаётган турли белгиларни келтириб чиқаради; масалан, бош оғриғи қаттиқ бўлса, бош қисмида шишлар пайдо қилади; баъзан [бош оғриғи] бошқа аъзоларга ўтадиган белгиларни пайдо қилади, масалан, унинг азияти, зарар етказиши, ё шиш пайдо қилиши асабларнинг илдизларига ўтиб, тиришиш пайдо қилади, ёки уларнинг бир қисми меъдага ўтиб, иштаҳасизлик, ҳиқичоқ, кўнгил айнаш, ҳазм кучсизлиги ва шуларга ўхшаш [белгиларни] пайдо қилади.

Билгинки, узоққа чўзилувчи бош оғриғи ё балғам сабабли, ё савдо сабабли, ё бошнинг кучсизлиги сабабли, ё қаттиқлаша бошлаётган шиш сабабли ёки қаттиқлашган иссиқ шиш сабабли пайдо бўлади. Бу [сўнггиси] кўпроқ бўлади.

Бош оғриғи ва умуман, ҳамма касалликлар яна қуйидаги жиҳатдан турлича бўлади: баъзи касалликлар «бўйсунувчан» бўлади, бу шундай касалликки, унга керакли тadbирни қилишга ўзида тўсқинлик бўлмайди, баъзиси эса «бўйсунмайдиган» ва ўз «ҳамроҳига» эга бўлади, бу хил касаллик керакли тadbирни қўллашга тўсқинлик қилади. Масалан, баъзи бош оғриғи назла билан бирга пайдо бўлиб, назла бош оғриғига керакли тadbирни ишлатишга тўсқинлик қилади.

Бош оғриғи яна бошқа жиҳатдан ҳам қисмларга бўлинади: баъзи хил бош оғриғи гоҳо соғлом кишида пайдо бўлади, баъзиси шишлар ва касалликларга учраган кишида юз беради.

Баъзи кишилар борки, улар бош оғриғига қобилниятли бўладилар. Улар мия ва ҳазм аъзолари кучсиз кишилар бўлиб, уларнинг бадалларида буғлар пайдо бўлади, меъдаларига сафро хилтлари қуйилади, кейин булар бош оғриғи пайдо қилади. Шунингдек, ейиладиган нарсаларнинг ичида ҳам бош оғриғини келтириб чиқарадиганлари борки, уларни содда дорилар жадвалларида эслатиб ўтилди. Дориворларнинг ҳаммаси, айниқса Цейлон долчини, қуст, заъфарон, долчин ва амом бош оғриғини пайдо қилувчи нарсалардир. Бу пайдо қилувчи нарсаларнинг ҳаммаси ҳам, хоҳ улар иссиқлик бўлсин, хоҳ совуқлик бўлсин, бош оғриғини пайдо қилувчилардир. Лекин уларни бирин-кетин ишлатилса, яъни буғининг иссиқлиғи билан азият берувчи нарса олдин, совуқ буғ пайдо қилувчи нарса кейин, ёки бунинг аксича ишлатилса, у вақтда улар бир-бирини даф қилиб [бош оғриғи пайдо қилмайди]. Аммо азият фақат [нарсанинг] сифати билан бўлмай, балки унинг миқдори билан ҳам бўлса, у хил нарсаларни бирин-кетин ишлатиш фойда қилмайди, балки зарар қилади.

Гоҳо совуқдан бўладиган бош оғриғи қишда ҳуқна ишлатиш сабабли кўпаяди.

Ёз шимол томон ёзи каби бўлиб, кам ёмғирли бўлса, куз эса жануб кузи каби бўлиб, ёмғирли бўлса, қишда бош оғриғи кўпаяди.

Артериялар ёмон буғларни бошга етказгани сабабли ҳам, кўпинча бош оғриғи пайдо бўлади.

БОШ ОҒРИҒИДА ҚУЛЛАНАДИГАН УМУМИЙ ТАДБИР

Бош оғриғи сабабининг тўхтатиш зарурлиги ва зидди билан унга қарши туриш зарурлиги жиҳатидан бошқа касалликлар билан бир қаторда туришлигини сен биласап. Бош оғриғини кетказиш учун ундан кейин қиладиган фойдали тадбирлар оз ейиш, оз ичиш, айниқса, шаробни оз ичиш ва кўп ухлашдан иборат. Кўн ейиш чўзилган бош оғриғида зарар бергани каби ҳаддан ташқари оз ейиш ҳам иссиқ [мизождан бўлган] бош оғриғига зарар етказди. Бош оғриғини [йўқотиш] учун осойишталикдан, шунингдек жишсий алоқа ва [узоқ] фикр қилиш каби [моддани] ҳаракатлантирувчи нарсаларни тарк қилишдан кўра фойдали иш йўқдир.

Моддали [бош оғриқларни] даволашда моддаларни иссиқлик ҳуқна дорилар билан бўлса ҳам, энг қўйиғига тортиш учун ҳаракат қилиш керак. Бунда ҳуқна дори-

ларни кучайтириш лозим, шунда уларнинг жигар ва меъда теварагидаги моддаларни бўшатишлари мумкин бўлади. Моддани қуйига тортиш ва [касални] бош оғригидан тинчитишда оёқни уқалаш кучли тадбирлардандир, шунда бош оғригига учраган киши, кўпинча ухлаб қолади, баъзан уқалашни оғриқ босилгунча давом эттирилади.

Суртма ва қўйиб боғланадиган дорилар ишлатилишини тиласанг, [бош оғриғи] иссиқ ёки совуқ бўлишидан қатъи назар, у кучли ва эскирган бўлса, сочни қириш зарур бўлади: бу нарса дори қувватининг бош ичкарисига ўтишига жуда ёрдам беради. Бош тепасига хамир ёки юнгни чамбарак шаклида қилиб қўйиш ҳам шу жиҳатдан фойдалидир; чамбарак қилинганда бошга қўйиладиган суюқ дори оқиб кетмайди, мия уни шимиб олади ва ҳаво унинг қувватини тезда кетказа олмайди. Пелегрий айтади: «Пешона томиридан қон олиш, бошнинг қуйи қисмига доимо қортиқлар қўйиб туриш, оёқ-қўлларни уқалаш, уларни иссиқ сувга солиш, оз-оз юришга одат қилиш, қоринни кўпчитувчи ва буғ пайдо қилувчи ҳазми суст овқатларни ейишни тарк қилиш бош оғригининг кетнишни ва қайтиб келмаслигини истаган киши учун жуда фойдалидир».

Мен айтаман: кўпинча биз боши оғриган кишининг оёқ-қўлларига иссиқ сув қуйишни давом эттирганимизда [у киши] бош оғригининг оёқ-қўлларига тушиб шу билан тарқалаётганини сезар эди. Билгинки, нордон овқатлар боши оғриган кишиларга ёқмайди, лекин бош оғриғи меъда ҳамкорлиги билан бўлиб, ўша нордон овқат меъда оғзини тозалайдиган, кучайтирадиган ва унга сафро қўйилишига тўсқинлик қиладиган нарсалар хилдан бўлсагина [ёқади]. Чўзма бош оғриғи билан бирга азият берувчи бошқа бирор ҳолат пайдо бўлса, тадбирни унга қарши ҳам йўналтир, чунки ўша ҳолат, кўпинча, ўзининг пайдо бўлишига сабаб бўлган туб касалликнинг [яъни бош оғригининг] кучайишига сабаб бўлади. Масалан, уйқусизлик касаллиги бош оғриғи сабабли пайдо бўлиб кейин зўрайса, унинг ўзи бош оғригининг кўпайиш сабабларидан бири бўлиб қолади, шунда уни йўқотиш зарур бўлади. Чунончи, биз мисол қилиб келтирган ҳолларда, қовоқ ёғи, тол ёғи, нилуфар ёғи, кофур билан хушбўй қилинган сут ва бошқа нарсаларни ишлатишга муҳтож бўлинади. Баъзан [касалга] бир озувуштирувчи дори бериш ва уни ухлатишга эҳтиёж тушади. Назла биргалашган ҳар бир бош оғригида

ёғлар ва бошқа нарсалар билан бошни совутиш ва рутубатлантиришга кўп ҳаракат қилма, балки бўшаттириш, қўл ва оёқларни боғлаш, уларни уқалаш ва иссиқ сувга солиш [тадбирларини] қўлла.

Қуввати ичкарига ўтадиган дорини бошга ишлатмоқчи бўлсанг, юқорида билганингдек уни тож чоки жойлашган ердаги миянинг олдинги қисми ва бош тепасидан бошқа ўринга ишлатишинг керак эмас, чунки ичкарига ўтадиган [дори] шу икки жойдангина ўтиши мумкин. Бошнинг орқа бўлагига келсак, уни ўраб олган суяк қаттиқроқ бўлиб, мияга ўтиши зарур бўлган дори ундан ўта олмайди; агар уни кучлаб ўтказмоқчи бўлинса, унинг фойдаси бошнинг олдинги бўлагига ва бош тена-сига ишлатиш билан чекланганидан ортиқ бўлмайди, шу билан бирга у дори совутовчи бўлса, асаблар чиққан жойга ва орқа миянинг тубига зарар етказадим, ваҳоланки бунинг кераги йўқ.

Бошнинг лўқиллаб оғриши гоҳо иссиқ ва совуқ шишлар билан бирга бўлади. Бу томир ҳаракати каби лўқиллайдиган [бош оғригидир]. Агар унга иссиқ [шиш] сабаб бўлса, совутовчи мулойим дориларни ишлат. Бўйин чуқурчасига қортиқ қўй, икки чаккага зулук сол ва қўл-оёқларни боғла! Агар совуқ [шиш] сабаб бўлса, тарқатувчи дориларни ишлат, у дорига яна кучайтирувчи ва бир оз совуқ нарсани аралаштир, масалан, гул ёғига газгаўт ёки ялпиз қўшилади.

Шундай бош оғриғи болаларда кучайиб бош чокларини ажратиб даражасига етса, уларни даволашда мақталган тадбир — бошни тузли сув билан ювгандан кейин, майин янчилган зарчавани гул ёғи ва сиркага аралаштириб суришдир. Агар бурунга юбориладиган тарқатувчи кучли дориларни ишлатмоқчи бўлсанг, «Қонунда» айтилганига мувофиқ, уларни аста-секин ишлат. Имконият топсанг, увуштирувчи дориларни ишлатмаслигинг лозим. Шундай бўлса ҳам биз увуштириш орқали бош оғриғини тўхтатадиган дорилар беда улардан баъзиларини баён қиламиз.

Билгинки, қусиш бош оғриғида ишлатиладиган даволардан эмас. У боши оғрийдиган кишига қаттиқ зарарлидир, лекин бош оғриғи меъдадаги [касаллик] сабабли ва меъда ҳамкорлиги билан бўлса, қусиш фойда қилади. Бошнинг орқа қисмида бўладиган бош оғриғи иситмадан бўлмаса, унинг иложи энг аввал касалнинг кучига қараб қайнатма дори билан бўшаттиришдир; кейин томирдан қон олинадим.

Бирон кишининг бошида кўчнб юрадиган оғриқ бўлиб, уни совуқ тўхтатадиган бўлса, оғриқ давом этиб чиқиндиларни бошга тортмаслиги учун томирдан қон олиш ёки қортиқ кўйиш лозим.

ШАҚИҚА [МИГРЕНЬ] ҲАҚИДА

Биз айтаманки, *шақиқа* бошнинг бир томонида қўзғаладиган оғриқдир. Жоллиус эса уни бошнинг ўртасигача шопловчи [оғриқ] деб таъриф қилади. Унинг сабаби баъзан бош косасининг ичида, баъзан косани сиртдан ўраб турувчи пардада бўлади; кўпинча чакка мушакларида бўлади. [Унинг сабаби] бош косасининг сиртида бўлса [оғриқ] бошга тегишни кўтара олмайдиган даражага етади. Моддалар оғриқ ўрнига ташқи веналар ёки артериялар орқали ёки миянинг ўзи ва пардалари орқали етишади, бунда, кўпинча, [бош косасининг] чоклари орқали кўтарилади. [Шақиқа] гоҳо баданнинг ҳаммасидан ёки [бош оғриғи] бўлаётган томондаги бирор аъзодан чиқаётган буғлардан пайдо бўлади. Агар *шақиқа* вужудга келса, у, кўпинча, даврий бўлади. У, кўпинча, хилтлардан пайдо бўлади. Моддасиз бузилган мизождан *шақиқа* деярли вужудга келмайди.

Хилтлардан бўладиган *шақиқа* иссиқ хилтлардан, совуқ хилтлардан, еллардан ва буғлардан бўлши мумкин, буларнинг аломатларини билдинг. Совуқ моддадан бўладиган *шақиқа* иситиш билан тезда босилади ва унда тортишиш ҳам сезилади. Ҳароратли [модда билан бўладиганда бошни] ушлаб кўрилганда иссиқ туюлади, чаккаларида лўқиллаш сезилади ва совутувчи нарсалардан роҳатланади. Шунингдек, оғриқ зўрайганда совуқ [моддалар *шақиқада*] совуқлик ва иссиқ [моддаларда] иссиқлик сезилади.

Даволаш. [Шақиқани] «темир қалпоқ» бош оғриғидаги ва бошқа [бобларда] билганингга мувофиқ томирдан, айниқса, пешона ва чакка томиридан қон олиш, сурги дори ва ҳуқналар ишлатиш ҳамда моддани қаршига тортиш билан даволапади, буларнинг ҳаммасини асосий қондалар бобида сенга айтилганларга мувофиқ қилиб ишлатилди. Қарободнида эслатилган сабр интиланг сачратқи суви иссиқдан бўлган *шақиқада* фойда қиладиган дорилардан саналади. Бу дорилардан ҳар гал бир *уқиядан* олти *уқиягача* нчирилади. Пешона томиридан ва шунингдек, бурун томиридан қон олиш ҳам жуда фойдалидир.

Агар [шақиқа] даврий бўлса [тутишидан] бурун бутун баданни тозалаб, кейин мизожни ўзгартириш керак. Модда иссиқ бўлса, афюн, меҳригиё иллизининг пўстлари, укроп, мингдевона ва кофурдан иборат увуштирувчи дориларни икки чаккага қўясан ва оғриқ ўрнини асосий қондалар бобнда айтилган нарсалар билан совутасан. [Шақиқага учраганларга] гоҳо ёзув сиёҳи ҳам фойда қилади, уни бошнинг касал томониغا суртилади. Заъфарон, шақиқага учраганларнинг пешоналарига суриладиган дорилардандир. Бу кишиларга яна газагўт ва ялпизни сиёҳ ва гул ёғи билан қўшиб тайёрланган қуюқ суртма ҳам фойда қилади. Шунингдек, Қарободинда айтилган Павел кулчаларининг ҳам суртилади. Яна дафна дарахтининг меваси ва газагўтнинг баргилан бир бўлакдан ва хардалдан ярим бўлак олиб, сув билан қўшиб, қуюқ суртма қилиб ишлатилади. Зирних ва олакуландан оғриқ ўрнини қавартирадиган даражада қилиб тайёрланган мумли суртма ундан кўра ҳам фойдалироқдир. Еки тоғ газагўтининг елимидан тайёрланган [мумли суртма ишлатилади], бу яра пайдо қилади ва доғлашдан келадиган фойдани беради.

Модда жуда совуқ бўлса, фарфиюн, хардал, назла ўти ва шуларга ўхшаш дорилар билан қуюқ суртма қилинади. Аммо узоқ вақтга чўзилган [шақиқа] ҳамма вақт ҳам совуқ [моддадан келган] бўлиб, унга қарши тарқатувчи ва кучли қиздирувчи дорини ишлатишга тўғри келади. Биз Қарободинда суртиладиган ва қуйиладиган дорилардан умумийларини ва шақиқага хосларини баён қилганмиз, ўша дорилар ишлатилсин. Баданни бўшаттириб тозалаганиндан кейин суртиладиган дориларни ишлатмоқчи бўлсанг, олдин оғриқ томондан чакка мушагини [шақиқа] тутиш олднда қўлинг ва дағал сочиқ билан ишқа, кейин суртмани ишлат.

Увуштирувчи дори ишлатишга тўғри келиб лўқиллаб оғриш қаттиқлашса, оғриқ томондаги чакка артериясига афюн ва анзирагўштхўрни буриштирувчи дорилар билан бирга суртма қилиб ишлатиш фойда қилади. Еки чаккага юқорнда доғлаш қондаларида айтилиб ўтилган индекс қилиб, ўша ерга лойиқ қўрғошин ёки тахтача боғланса, лўқиллатиб оғритаётган кучли томир уришга тўсқинлик қилади.

Баъзи қадимги табиблар узоққа чўзилган шақиқада тажриба қилинган ва бир хотин кишидан ўрганган фойдали бир тадбирни баён қиладилар. Бу шундай: ёввойи бодринг иллизини ва эрманни сув ва зайтун ёғида

титилгунича қайнатиб, бошнинг оғриётган томонига шу сув ва ёғни иссиқ ҳолда қуйилади ва чўкиндисини қуюқ суртма қилиб боғланади. Уша хотин ҳар гал шу дорини ишлатганида *шақиқа* хоҳ иситмали бўлсин, хоҳ иситмасиз бўлсин, тузалар экан. [Шақиқада ишлатиладиган] қуюқ суртмаларнинг ҳеч бири хардал қуюқ суртмасидек [фойдали] эмас. Агар касаллик узоққа чўзилса, тоғ ғазагўти елми, ковул илдизининг пўсти, денгиз пиёзи ва *фарфшонларни* яичиб, элакдан ўтказилади ва райҳоний шароб билан қориб қуюқ суртма қилинади. Бу, ҳақиқатда ҳам, жуда фойдали даводир. [Шақиқага учраганларга] дастлаб ҳаммомга тушиш ва иссиқ сувда бир неча мартагача энгашиб туриш ҳам фойдали ишлардан ҳисобланади. Кейин уларнинг бурунларига писта ёғи юборилади, бу оғриқни ўша соатдаёқ икки кифтига туширади.

Қарободинда келтирилган нусхаларни ва содда дорилар лавҳаларида кўрсатилган содда дориларни те-риб ол.

ЛИТАРҒУС, ЯЪНИ СОВУҚ САРСОМ, УНИНГ ТАРЖИМАСИ «УНУТИШ» ДЕМАҚДИР

Қалла суягининг ичкарисиди бўладиган балғамли шишга литарғус дейилади; бу балғамдан вужудга келадиган *сарсомдир*. [Шиш] кўпинча мия моддасининг йўлларида бўлиб, унинг пардаларида, қоринчаларида ва мия мағзида бўлмайди, чунки балғам мия пардаларининг қаттиқлиги сабабли улардан камдан-кам ўтади ва йиғилади, мия моддасига ҳам унинг ёпишқоқлиги сабабли [кам ўтади]. Шунингдек зотилжам касаллиги ҳам кўпроқ вақт сафродан бўлиб, балғамдан бўлиши камдан-кам учрайди, чунки балғам асабларга бой бўлган қаттиқ пўст жавҳарига қийинлик билан ўтади. Бироқ бу кам учрайдиган ҳоллар иккала [касалликда] ҳам ҳар ҳолда бўлиши мумкин ва бундай шишнинг мия мағзи ва унинг пардаларида ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Бу касаллик ўз белгисининг исми билан аталган, чунки *литарғус* [сўзининг] таржимаси «унутиш» бўлиб, бу касалликда донмо унутиш юз беради. Бунинг [шунидай] аталиши кўп табибларни янглиштиради, улар бундан ғараз совуқ шишдан пайдо бўладиган касаллик эканини билмайдилар ва бу касалликни худди унутишнинг ўзи, деб тушунадилар. Баъзи табиблар мияда бўладиган ҳамма совуқ шишни хоҳ у савдодан бўлсин, хоҳ балғамдан бўлсин, *литарғус* деб атасалар ҳам қа-

днмги табибларнинг кўпчилиги бу исми балгамдан бўладиган совуқ [шишгагина] берадилар. Сен иккала хил [шишни] ҳам шундай аташинг мумкин.

Бу касалликнинг моддаси бош айланиш касаллигининг моддасига яқиндир, лекин у [мияда] қаттиқроқ ўрнашади. Бу касаллик балғам хилтини ва буғни пайдо қилувчи ҳар бир нарсадан туғилаверади, шунинг учун у, кўпинча, пиёз ейнишдан пайдо бўлади.

Даволаш. Агар бирор монелик бўлмаса, олдин қон оласан, кейин ўткир ҳуқна дориларини ишлатасан, моддаларни кўйига тортасан, хардал ва асалга буланган патни [касалнинг] томоғига тегизиб қустирасан; [касални] ёруғ уйга ётқизиб, қаттиқ ухлашга қўймасдан доимо уйғотиб турасан. Дастлабки [даволашда] гул ёғи ва сиркани [бошга суртиш билан] моддани қайтарасан, сўнгра касаллик бошланишидан икки кун ўтгач, бу [дориларга] қундуз қири аралаштириб сирка ўрнига денгиз пиёзининг сиркасини ишлатасан. Совуқ сув ичирмайсан, агар ичирсанг оз ичир, айниқса, касалликнинг бошланишида ва охирига яқинлашганда шундай қил, [касалликнинг] охирида эса совуқ сувни бутунлай берилмайди. Кейин баданига зайтун ёғи, табиий сода, қичитқийт уруги, мозариюн уруги, мурч, назла ўти ва шунга ўхшашлар суртилади. Бундан ташқари тарқатувчи қуввати кучли бўлган қўйиладиган дорилар, ҳидланадиган ва аксиртирадиган дорилар, ичига тоғжамбил, зуфо, ялпиз, каклик ўти солинган [моддани] суюлтирувчи томоқ чайиладиган дорилар, шунингдек асал, денгиз пиёзи ва [даволаш] қондалари бобида билган бошқа нарсаларингдан тайёрланадиган томоқ чайиладиган дорилар ишлатилади. Агар [касалнинг] бошига денгиз пиёзини, айниқса унинг ҳўлини ишлатсанг жуда фойда қилади. Яна бошқа қизартирувчи дорилар ва хардалдан тайёрланиб чапиладиган дорилар ҳам ишлатилади. Оёқ-қўлларини қизариб оғригунича ишқалаб уқаланади, бу жуда фойдалидир. Агар [касал] оғир уйқуга чўмиб кетса, сочларини тортилади ва бўйин чуқури олдига тилмасдан кучсиз олов ёрдами билан кўп қортиқ қўйилади, баъзан қон бўшатилиши керак бўлса, тилни ҳам тўғри келади. Уларни овқатлантирганинда Миср боқиласининг қайнатмаси, арпа қайнатмаси ва нўхат қайнатмасини берасан. Овқатлантиргандан кейин буғлар юқорига тортилмаслиги, учун [касалнинг] қўл-оёқларини бир неча соат уқалатиш керак.

Агар касалликнинг узоққа чўзилиши сабабли сургин

дори ичиришни лозим топсанг, айниқса [унинг баданида] титраш пайдо бўлса, учдан икки *мисқол* қундуз қирини озгина, яъни бир *донақдан* камроқ *сақмуниё* билан қўшниб ичирасан. Агар иситманинг жуда кўтарилиб кетишидан қўрқсанг, *сақмуниё* қўшмай, қундуз қирининг ўзинингина ичир ва сурги қилмасдан мизожни ўзгартириш билан чеклан. Бундай [ҳолларда] энг яхши бўшатиш ҳуқна билан бўладиган бўшатишдир. Агар [ҳуқна дорилардан] бошқа дорилар ишлатишга мажбур бўлсанг, бир *дирҳам* иёраж фикрони тўртдан бир *дирҳам* Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, учдан бир *дирҳам* ҳалила ва бир *донақ* мастаки билан бирга ичирасан; шунда ҳам агар иситма қаттиқ бўлмаса ва ичирилган дорининг суришига инонсанг шундай қиласан. Агар бунга ишонч бўлмаса, у кишига тагидан кўтариладиган дорини ёки *шиёф* дорини кўтартир, шунда иккаласи бир-бирига ёрдам беради. Кейин [касалини] уйғотиб, кучаниб ёзилишга буюр. Агар [касал] снийиш ва ёзилишни унутса, сийдик йўллари [жойлашган] томонга ва қорнига бобуна, қашқар беда, бинафша ва гулсапсар илдизи солиб қайнатилган сувларни қуюсан ва сийдириш учун қовуғини силатасан. Кейин касаллик пасая бошласа, беланчак ва замбил кажавага солдир, сўнгра енгил бадантарбия ва касалдан турганларни даволаш тадбирини ишлат.

ЭСЛАШ [ҚОБИЛИЯТИНИНГ] БУЗИЛИШИ

Бу — бефаросатликка ўхшайди, лекин бунда [зарарланиш] миянинг орқа бўлагида бўлади, чунки у мия орқа бўлаги ишларидан бирининг озайиши, ёки унинг ҳамма ишларининг бутунлай йўқ бўлишидан иборатдир. Жолинуслик фикрича, унинг биринчи сабаби содда совуқлик, ёки қуруқлик билан бирга бўлган совуқлик, — бунда кўрилган нарсанинг шакли [мияда] ўрнашмайди, — ёки ҳўллик билан бирга бўлган совуқликдан иборат бўлади, бу кейинги ҳолда [мияда] ўрнашган шакллари сақланиб қолмайди. [Совуқликнинг] қуруқлик билан бирга бўлганига уйқусизлик белги бўлади, ҳамда бундай [касал] олдин ўтган нарсаларни эсида сақлаган ҳолда, ҳозирги ва шу пайтдаги нарсаларни эслай олмайди. Агар [совуқлик] ҳўллик билан бўлса, унга оғир уйқу белги бўлади ва ундай киши ўтган нарсаларни ҳеч эслай олмайди, аммо ҳозирги нарсаларни ўтган нарсалардан кўра кўпроқ муддат эсида сақлаши мумкин. Агар [сабаб] фақат содда совуқликнинг ўзи бўлса, увушиш

ва бош айланиб кўз олдининг қоронғиланишп пайдо бўлади.

[Эслаш қобилиятининг бузилиши] баъзан иссиқлик билан қуруқликдан бўлиб, бунда ақл чалкашиши ҳам вужудга келади. Бу [касаллик] мия [орқа] бўлагининг ўзиде, ёки унинг қоринчасида ёки унинг томирларида пайдо бўлади. Гоҳо [эса бузилиши] чаккадаги хилтлар ёки мизож бузилишининг мияга бориб етншидан ҳам келиб чиқади. Бунн баъзи қадимги табиблар айтган бўлиб, у тажриба қилинган ва кўрилган нарсалардан-дир. Эслаш қобилиятининг йўқолиши ёки бузилиши, кўпинча, совуқлик ва ҳўлликдан, гоҳо, миядаги шишлардан айниқса, совуқ шишлардан пайдо бўлади.

Билгинки, соғлиқ пайтида унутиш касаллигига учраш тутканоқ, *сакта* ва *литарғус* каби оғир мия касалликларидан дарак беради.

Эслаш қобилиятининг бузилиш сабаблари ва турларининг белгилари. Буларни юқориде эслатилган қондалардан билиш керак ва биз уни ҳар бир касалликни баён қилганимизда қайтариб ўтирмаймиз.

Даволаш. Иссиқлик ва қуруқлик натижасида [эслаш қобилиятининг бузилишини] даволаш осонроқ бўлиб, у ҳақда неча марталаб айтиб ўтилди. Елғиз қуруқликдан бўлганини даволашда касалга ҳўлловчи мўътадил овқатлар бериш, унинг бошини дағал қаттиқ латта билан ишқалаш ва уқалаш йўли билан бадантарбия қилдириш ҳамда қўл ва оёқларини ҳаракат қилдириш керак. Умуман кучли бўлмаган, балки қоринни очирадиган кўп овқат ейишни, дам олиб ётишни, ухлашни ва ҳаммомга тушишни талаб қилдирадиган даражада бадантарбия қилдириш керак. Шунингдек машҳур қиздирувчи қуюқ суртма дорилар билан [бошни] иситиш лозим, биз у дориларни қайтадан айтмаймиз; нега бошга тинмай қортиқлар қўйиш ва қизартирадиган дорилар ишлатиб [иситиш лозим]. Баъзан бош орқасини икки жойдан доғлаш ва бобуна, қашқарбеда ва така почалари солиб қайнатилган сувларни [бошга қуйиб], ёғлардан эса гулсапсар, наргиз ва шаббўй ёғини [бошга суртиб] ишлатишга эҳтнёж сезилади.

Совуқ ва рутубатли моддадан бўлган [эс бузилишини] даволашда моддани етилтиргандан кейин ўзингга маълум бўлган дорилар билан бўшаттир. [Касал] жуда ёруғ уйда турғизилсин. Бўшатишда дастлаб *иёраж*, Абу Жаҳл тарвизининг гўшти ва қундуз қири каби енгил дорилардан бошлаш керак, сўнгра аста-секин катта

иёражларга, ундан кейин, агар мизожнинг иссиққа айланиб бузилиш хавфи бўлмаса, *балозур* маъжунига ўтилади, чунки бу маъжун зеҳнни кучайтириш ва эса сақлаш қобилиятини яхшилашда жуда кучлидир. Яна ўзингга маълум бўлган қизартириб иситувчи, томоқ чайиладиган ва ҳидланадиган дориларни ишлат. [Рутубатни] қуритишда шошилмасдан, секин-аста қилиш керак. Бўлмаса қуритиш туғма ҳўлликни ҳам йўқ қилиб юборади ва натижада мизож совуқлигин келиб чиқади, бу эса унутишни кўпайтирадиган нарсалардандир.

Ундай касалликка учраган кишилар маст бўлишдан, шамол ўтадиган жойларда туришдан ва тўлқликдан сақланишлари керак, улар сувда ювинишдан ўзларини мутлақо сақлашлари керак, чунки, иссиқ сув бўшаштиради, совуқ сув эса увуштириб сезувчи руҳга зарар еткази. Агар уларда тўлқлик пайдо бўлса, энгил тadbирлар қўлланилади. *Сакта* пайдо қилувчи, [бошни] оғирлатувчи, увуштирувчи ва буғ пайдо қилувчи овқатлардан ҳам сақланишлари керак.

Ичкиликка келсак, буни қорин тўлгунча ичиш жуда зарарлидир, ози эса кишини шодлантиради, руҳни кучли ва зийрак қилади, кўп сув ичишга ҳожат қолдирмайди, кўп сув ичиш улар учун энг зарарли нарсадир. Туш пайтида кўп ухлаш, умуман кўп уйқу, айниқеа, унинг жуда тўлқлик ҳолатдагиси ҳам улар учун зарарлидир. Ўтакетган уйқусизлик ҳам руҳни кучсизлантиради ва таркатади, шу билан бирга мияни буғга тўлгизади. Бу хил [касалларга] игир мураббоси ва узунчоқ мурч мураббосини бериб тажриба қилинган, уларнинг иккаласи ҳам эса сақлаш қувватини орттиради. Мана бу дори ҳам тажриба қилинган: кундур елими, тўпалоқ, оқ мурч, заъфарон ва *муррдан* баробар бўлакларни олинади ва асал билан қориб, ҳар купи бир *дирҳамдан* ейилади. Мана бу дори ҳам тажриба қилинган: игирдан икки бўлак, тўпалоқдан икки бўлак, қора ҳалиладан икки бўлак ва *балозур* асалидан бир бўлак олиб ишлатилади. Қуйидаги таркиб ҳам синаб кўрилган: мурч ва зирадан икки бўлак, новотдан уч бўлак. Шунингдек тўртдан уч бўлак кундур елими ва бир бўлак мурчдан иборат доридан ҳар куни наҳорга бир *мисқолдан* ичириб ҳам тажриба қилинган. Яна беш бўлак зира, бир бўлак мурч, бир бўлак *балозур* асали ва шуларнинг ҳаммасига икки баробар оддий асал олиб синаб кўрилган. [«Қонун»нинг] Иккинчи китобида ёзилган содда дориларга ҳам мурожаат қилиш керак, у дориларнинг жойи бош ка-

салликларининг лавҳаларидадир. Бундай касалликка учраган киши жуда ёруғ уйда ётиши керак.

Мия шишларидан бўлган [эс бузилишини] *фаронитус* ва «уйқусизликка ўхшаш қаттиқ уйқу»ни даволашда айтилган дорилар билан даволанади.

ИШҚ [СЕВГИ]

[Ишқ] васвасали ва меланхолияга ўхшаш бир касаллик бўлиб, киши у касалликни, кўпинча [маҳбубнинг] баъзи бир кўриниш ва хулқларини яхши кўришга ўз фикрини бўйсундириш орқали ўзига чақриб олади. Гоҳо бунга шаҳват ҳам ёрдам беради, баъзан у ёрдам бермайди. [Ишқнинг] аломатлари: кўз чуқур тушади ва қуруқлашади, йиғлашдан бошқа вақтда кўз ёшланмайди, кўз қовоқлари муттасил ҳаракат қилиб туради, киши ёқимли бир нарсасига қараган, ёки шодлантирувчи бир хабарни эшитган, ёки ҳазил қилаётган каби кулади, унинг нафаси кўп узилиб яна жойига қайтади ва кўп оҳ-уҳ тартади. Ҳазал эшитганда аҳволи шодлик ва кулгига ёки ғамгинлик ва йиғига томон ўзгаради, айниқса жудалик ва ҳажр тилга олинганда шундай бўлади. Кўздан бошқа ҳамма аъзолари сўлиб озади, кўз ғўлагининг чуқур тушиши билан бирга, қовоқлари катталашиб салқийди, бунинг сабаби уйқусизлик ва оҳ тортишнинг кучайиб, бошга буғ юбориб туришидир. Унинг ўзини тутишда тартиб бўлмайди, томирининг уриши ғамгин кишиларники каби нотекис ва бутунлай бепартиб бўлади. Маъшуқидан гапирилса, айниқса тўсатдан севганига учрашса, томирнинг уриши ва ўзининг ҳоли ўзгаради; ана шунга қараб, севгилисини ўзи айтмас, унинг ким эканини аниқлаш мумкин бўлади. Унинг маъшуқини аниқлаш даволаш йўлларида биридир. Буни шундай қилинади: томирини ушлаб туриб кўп исмларни қайта-қайта айтиб чиқилади. Шу пайтда томир уришда катта ўзгариш бўлиб, унинг ҳаракатида бир оз тўхталиш юз берса, кейин яна [исмларни] қайтариб бир неча марта тажриба қилиш орқали маъшуқа исминини билиб оласан. Сўнгра шунга ўхшатиб кўчалар, уйлар, ҳунарлар, иш турлари, насаблар ва шаҳарларни айтиб чиқилади, уларнинг ҳар бирини маъшуқа исмига қўшиб айтиб томир уришини кузатиб турилади. Ниҳоят ўшалардан бирини қайта-қайта айтилганда томир уриш ўзгарса, бунга қараб маъшуқанинг исми, безаги ва ҳунарини аниқлаб, унинг ким эканини таниб олинади.

Буни биз тажриба қилдик ва [маъшуқани аниқлаш учун] фойдали [маълумотлар] топдик. Кейин дин ва шарият ҳалол қилган йўлга мувофиқ, ошиқ билан маъшуқани қўшишдан бошқа тадбир топмасанг уларни қўласан.

Биз бунинг натижасида соғайган ва қайтадан эт олган бир кишини кўрдик: у жуда озин ва озишдан ҳам ўтиб, ишқнинг кучлилигидан қуввати камайиб, оғир ва узоқ замонга чўзиладиган касалликлар ва иситмалар билан қийналган эди. Бир оз вақтдан кейин маъшуқасига етишини сезгач, энг қисқа муддат ичида [соғлиғи] ўзига қайтди. Биз бунга ажабландик ва киши табиати-нинг нафсоний таъсирларга бўйсунушига шуни далил қилдик.

Даволаш. Ўзингга маълум бўлган аломатлар орқали текшириб қарайсан: аҳвол хилтинг куйишигача бориб етган бўлса, бўшаттир. Сўнгра [мизожин] рутубатлан-тириш, касални ухлатиш ва яхши овқатлар бериш билан машгул бўласан. [Касални] маълум ҳўллаш шартига мувофиқ бўлган ҳаммомга тушир ва уни жанжаллашиш, турли ишлар ва тортишишларга, қисқаси [ишқни] унуттирадиган нарсаларга овора қил, бу тадбир, кўпинча уларни қийнаётган нарсани унуттиради. Ёки унда маъшуқасидан бошқа дин ва шарият ҳалол қилган [қизга] муҳаббат пайдо қилиш тадбири кўрилади, кейин ишқ мустаҳкамланишидан олдин ва олдинги [маъшуқасини] унутгандан кейин, иккинчи маъшуқадан фикрини узлади. Ошиқ ақлли кишилардан бўлса, панд-насиҳат, масхара қилиш, койиш ва унга ишқни шасваса ва жинниликнинг бир тури деб тасвирлаш ҳам жуда фойда қилади, бундай вақтда сўз жуда таъсир қилади. Шунингдек ошиқнинг олдинга кампирларни юборилади, улар маъшуқани унга ёмонлаб, унинг булганч қилиқлари ва нафратли ишларидан гапирдилар ва унинг кўп жафо қилишини ҳикоя қиладилар; бу нарса кўпинча уларни тинчлантиради. Агар у кампирлар маъшуқанинг сура-тини қабих нарсаларга ўхшатиб ҳикоя қилса, унинг юз қисмларини хунук қилиб тасвирласа ва бу қақда узоқ ва муфассал сўзласалар, бу ҳам фойда қилади. Ҳақиқатан ҳам бу тадбирлар кампирларнинг иши бўлиб, улар, бу жиҳатдан эркакларга қараганда моҳирроқ-дирлар; лекин хунасаларнинг ҳам бу ҳақдаги хунарлари кампирларникидан камлик қилмайди. Кампирлар яна ошиқнинг севгисини аста-секин бошқа маъшуқага кўчира оладилар, сўнгра унинг иккинчи маъшуқага бўлган

севгиси мустаҳкамланишдан олдин унга қизиқтиришни тўхтатадилар.

Чўрилар сотиб олиб, улар билан кўп жинсий алоқа қилиш, уларни янгилаб туриш ва улар билан ўйнашиш [маъшуқани] унуттирадиган ишлардандир. Шодлик, ашула ва музика эшитиш баъзи кишиларга тасалли берса, баъзиларнинг [ишқини] кўпайтиради, буни билш мумкин. Ов, турли ўйинлар, подшоҳлар томонидан бериладиган янги-янги инъом ва эҳсонлар, шунингдек турли оғир ғамларга келсак, буларнинг ҳаммаси ҳам тасалли беради.

Баъзан [ошиқларга] ҳам меланхолия, мания ва *қут-рубга* учраганларга қилинадиган тадбирни қўллашга тўғри келади: катта *иёражлар* билан бўшатилган ва юқорида айтиб ўтилган ҳўллолчи тадбирлар орқали [уларнинг мизожини] рутубатлантирилади. Бу тадбирлар [ошиқнинг] қилиқлари ва ташқи кўрипиши ўшаларникига ўхшагандагина ишлатилади.

ТУТҚАНОҚ

Тутқаноқ нафсоний аъзоларнинг сезиш ва ҳаракат ишларига ҳамда тик туришига тўсқинлик қиладиган касалликдир, лекин тўсқинлиги тўла бўлмайди. [Тутқаноқнинг] сабаби тикилма пайдо бўлишидир, кўпинча у миянинг олдинги қоринчасига етган зарардан пайдо бўлган умумий тиришиш сабабли вужудга келади. Бундай [зарарланиш] натижасида тўлиқ бўлмаган тикилма пайдо бўлиб, сезиш ва ҳаракат қувватининг мияга ва [бошқа] аъзоларга тўла ўтишига тўсқинлик қилади, бироқ уларни бутунлай тўхтатиб қўймайдн; у яна кишини тик туришга қўймайди ва киши тик турган ҳолатда қола олмайди. Ҳар бир тиришиш, биз келгусида баён қилганимиздек, тўлиқликдан ёки қуруқликдан, ёки азият берувчи бирор сабаб натижасида [миянинг] сиқилишидан бўлади. Тутқаноқ ҳам шундай, лекин у қуруқликдан бўлмайди, чунки тутқаноқ бирдан бўлади, қуруқдан бўлган тиришиш эса бирдан бўлмайди, ҳамда миянинг қуруқлигидан иш, кўпинча тиришишга бориб етмайди ва бундан илгари гава [ишдан чиқиб] ҳалок бўлади.

Демак, тутқаноқ учун қўйидаги сабаблар қолади: бирор азият берувчи нарсани ҳайдаш учун миянинг сиқилиши; бу нарса буғ ёки ачиштирувчи бирор кайфият, ёки моддаси ёмон рутубатдан иборат бўлади; ёки унинг

[сабаби] мия қоринчалари ёки асабларнинг ўсиб чиқадиган жойидаги илдивларида тиқилма пайдо қилувчи хилт бўлади. [Тиқилма] гоҳи хилтдаги тўқилли ҳаракат сабабли ёки ўтакетган ҳарорат натижасидаги қайнаш сабабли пайдо бўлади; тиқилма вужудга келганда сезги ва ҳаракат қуввати [аъзоларга] табиий равишда ўта олмайди, баъзан тиқилма тўла бўлмайди ва бир миқдор [қувват аъзоларга] ўтиб туради, натижада аъзолар сезиш ва ҳаракат қувватини тамом йўқотмайди. Биринчи файласуф Арастунинг фикрича, руҳ ўтадиган йўлларида қамалиб қолган қуюқ ел сабабли ҳам [тутқаноқ пайдо бўлади]. [Аристотель елни] тутқаноқ сабабларининг бири деб билади. Агар [шу йўлларида] тиқилма пайдо қилувчи хилт бўлса, мия азият берувчинини ҳайдаш учун сиқилади. Бу ҳол меъда [сиқилиб] ҳиқичоқ ва ўхчиш пайдо бўлганига ёки аъзо учиншига ўхшайди. Чунки аъзоларнинг буришиши ва сиқилиши ҳайдаладиган нарсани ҳайдаш учун асосий [воситадир]. Мия сиқилганда унинг ҳаракатлари ўзгаради ва унга эргашиб юз ва бошқа жойдаги асаблар сиқилади ва уларнинг ҳаракатлари ўзгаради.

Тутқаноқ ўтиб дунга келиш хилтининг ҳайдалганидан, ёки елнинг тарқалганидан, ёки азият берувчи [сабаб]нинг ҳайдалганлигидан бўлади. Аммо тутқаноқ вақтида аъзоларда тиришини бўлишининг сабаби мияни ўраб оладиган модда ёки мияга етадиган азиятнинг асабларга ҳам етиб, уларнинг ҳоллари ҳам мияшики каби бўлиб қолишиладир. Бу ҳол уч сабабга кўра бўлади: асабларнинг мия моддасига тобелиги, мия азиятланадиган нарсадан уларнинг ҳам азиятланиши ва ўзлари келиб чиққан ердан ҳайдалаб келаётган хилт билан тўлиқ бўлишлари; натижада [асабларнинг] кенглиги кўпайиб, узунлиги камаяди.

Тутқаноқ тиришишига ўхшайди, аммо бўшашинга ўхшамайди. Мияни буриштириб йиғиштиради, бўшаштирмайди ва ёймайди, чунки мия бу вақтда [азият берувчи] нарсани узидан ҳайдашни истайди, ҳайдаш эса буришиши ва сиқилиши билан ҳосил бўлади. Модда сабабли бўладиган ҳар бир тиришинга иснتما фойда қилади. Тутқаноқда шишлар пайдо бўлса, баъзан уни тарқатади ва [тутқаноқни пайдо қилувчи] модда камаяди. Тутқаноқ, кўпинча, меланхолияга айланади. Меланхолия ҳам, баъзан тутқаноққа айланади.

Баъзи кишилар гоҳи моддадан бўлмаган тутқаноқ ҳам бўлади, деб гумон қиладилар. Агар бу билан улар

тутқаноқнинг сабаби буг ёки мияда азарар қиладиган бирор кайфият бўлиб, улар мияда мазкур сиқилишни келтириб чиқаради, демоқчи бўлсалар, сўзларида маъно бор, агар тутқаноқнинг сабаби содда мизожнинг ўзи бўлиб, у мияда ҳосил бўлганда, тутқаноқ пайдо қилади, демоқчи бўлсалар, унда сўзлари ўринсиз бўлади. Чунки у [содда мизож] кайфияти мияда бўлиб турганда, у билан бирга доим тутқаноқ бўлиши ва унинг дарҳол кетмаслиги лозим эди. Ваҳолонки тутқаноқнинг сабаби бирдан пайдо бўлиб, дарҳол кетадиган ёки галаба қилса ўлдирадиган нарсалардандир. Бундай нарса миянинг ўзида ҳосил бўлган кайфият бўлолмайди, балки мияга бориб етадиган, [кейин] тўхтайдиган модда ёки кайфият бўлади, бундай нарса албатта бошқа аъзодан келиши керак.

Тутқаноқда [оғиздан] кўпик чиқишининг сабаби нафаснинг бўғилиши эмас, нафас ҳаракатининг изтиробли ва бетинч бўлишидир. Бу изтироб тиришишдаги изтиробдан келади. *Сакта* касаллигида кўпик пайдо бўлишининг сабаби эса бўғилиш ва нафас олишни истамасликдир. Тутқаноқ ҳаммадан аввал мияга ҳос бўладиган тиришиш каби, тиришиш эса дастлаб бирор [бошқа] аъзога ҳос бўладиган тутқаноқ кабилдир. Аксириниш ҳаракати сингари бўлганидек, тутқаноқ гўё зўр ва кучли аксиринишдир. Лекин аксиринишда қувватнинг кучлилиги ва модданинг заифлиги сабабли унинг ҳайдалиши кўпроқ олд томонга, тутқаноқда эса мумкин ва осон бўлган томонга бўлади. Шу айтилган сўзлардан шундай хулосага келиш керакки, агар тутқаноқнинг [сабаби] миянинг ўзида бўлар экан, у албатта модда бўлиб сезиш ва ҳаракат [қувватининг] йўлларида қамалиб турадиган ел пайдо қилади ёки [миянинг] иккита олдинги қоринчасини қисман тўлғизади. Бу модда галабали ва кўп қон ё балғам, ё савдо, ёки сафро бўлади, бироқ кейингиси жуда кам учрайди, ундан сўнг кам учрайдиган қоннинг [тутқаноққа] сабаб бўлиши кўпроқ учрайди, лекин [тутқаноқнинг] сабаби, кўппича холис ёки савдога бироз мойил бўлган рутубатдир. Чунки тутқаноқ асосан балғамдан бўлади. Буқрот: «Тутқаноққа учраган кўйларнинг миясини очиб текширилса, кўндан ёмон ва бадбўй рутубат топилади», дейди. Мияда бўладиган тутқаноқнинг ҳамма хил сабаби ҳам [миядаги] ҳазм кучсизлигига асосланади. У [сабаб] ё миянинг моддаси ва мағзида бўлади, — бу жуда ёмон хил, — ёки унинг пардаларида бўлади ва бу енгилроқ ўтади.

Балғамдан бўладиган тутқаноқ кўп бўлса ҳам савдодан бўлгани энг ёмондир, чунки савдодан бўладиган руҳ йўлларини кучлироқ тўсади. Баъзи [табиблар] *умм ус-сибён* деб атайдиган [тутқаноқ] жуда ўлдирувчидир. Тутқаноқ муттасил тутаверса, ўлдиради.

Сабаби бирон бошқа аъзода бўладиган тутқаноқда ўша аъзодан мияга ўз миқдори билан зарар етказувчи буғ ва ел кўтарилади; у [буғлар мияга] кўтарилиб йиғилади, сўнгра улар зичлашиб маълум бир қуюқликка эга бўлган моддага айланади.

Бу [модда] ўз қуюқлиги ёки ўзидан вужудга келган ел орқали таъсир кўрсатади. Ёки мияга миқдори билан эмас, балки кайфияти, яъни қотириши, куйдириши ёки заҳарлилиги ва жавҳарининг ёмонлиги билан зарар берадиган буғ ё ел кўтарилади. Ёки мияга фақатгина содда кайфият кўтарилади, ёки иккала жиҳатдан ҳам зарар берадиган нарса кўтарилади. Мияга ўзининг кўплиги билан тутқаноқ ҳосил қиладиган буғ ё бутун гавдадан, ё меъдадан, ё талоқдан, ёки қорин деворидан кўтарилади; у бошқа аъзолардан ҳам [кўтарилади].

Ўз моддаси ва кайфиятининг ёмонлиги билан азият берувчи буғ ҳам бутун баданда, ҳатто оёқ ва қўл бармоқларида ҳам бўлади. Бунга сабаб шуки, ўтиш йўлидаги тикилма сабабли қон ёки хилт у ерда қамалиб қолиб, унга туғма иссиқлик ўталмай қолади, натижада [хилт] ўлади, касийди ва ёмон кайфиятга эга бўлади, сўнгра ундан даврий равишда буғли модда ёки заҳарли кайфият кўзгалади. Ёки у [аъзога] баъзи бир хил заҳарлар тушган бўлиб, улар асабларга таъсир қилади, масалан, чаён чаққанда асабларга шундай таъсир қилади, сўнгра заҳарлилик асаб орқали мияга бориб, унга азият беради. Шунда мия сиқилиб ва тиршиб унинг ҳаракатлари бетинч бўлади. [Бу ҳолат] кириш йўлининг сезиши кучли бўлган бўш меъдага аччиқ нарса кирганда ҳиқичоқ тутишига ўхшайди; ҳиқичоқ ҳам тиршибнинг бир туридир. Шундай сабабдан мияда тиршиб ва сиқилиш майдо бўлган пайтда унга эргашиб ҳамма асаблар ҳам сиқилади ва тиршади. Жолинус ўзининг *фалофилий* еб ундан кейин шароб ичганда, ўткирлик сабабли меъдасининг оғзи азият чекиб ҳиқичоқ пайдо бўлганини ҳикоя қилади. Шунга яқин воқеани биз бошқа кишида ҳам кўрдик.

Жолинус ва бошқа [табиблар] ҳикоя қиладилар ва ундан кейин биз ўзимиз ҳам кўрдикки, тутқаноққа учраган киши, кўпинча оёгининг бош бармоғидан совуқ ел

сингари бир парсаи мияга ҳароо кутариластганини сезади, у парса юракка ва мияга етган, тутқаноқ бошланади. Жоллиус: «ўша кишининг почасини тутқаноқ тутишидан илгари маҳкам қилиб боғланганда [тутқаноқ] тутмас эди, ёки енгил тутарди» дейди. Биз ҳам бу тўғрида ажойиб ишларини кўрдик. Баъзан [табиблар тутқаноқли] кишининг [оёғидаги] бош бармоғини, баъзилар эса буғ кўтарилаётган бошқа бармоғини боғлаганда у киши соғайиб кетди. Гижжалар ёки қовоқ уруғига ўхшаш гижжа сабабли бўладиган тутқаноқ ҳам шулар қаторига киради. Ҳушдан кетиш билан бирга бўладиган тутқаноқнинг бир хили борки, табиблар уни тутқаноқ бобига деярли қўшмайдилар, ҳолбуки у тутқаноқ хилига киради ва унинг бир туридир.

«Бачадон бўғилиши» деб аталадиган [касаллик] ҳам шулар жумласидандир. Бу шундай бўлади: хотин кишининг ҳайз қони бевақт тўхталиб, қамалиб қолади ёки жинсий алоқа қилмаганидан уруғи тутилиб келади; кейин шуларнинг ҳаммаси бачадонда заҳарли кайфиятга ўтади ва маълум давр билан ёки усиз ҳаракатланади ва буғга айланади. Баъзан у буғлар юракка ва мияга кўтарилиб, хотинда тутқаноқ пайдо бўлади. Бундай нарса баъзан эркакларда ҳам бўлиши мумкин: уруғ идишида кўп уруғ йнгилиб ва тўпланиб қотади ва заҳарли кайфиятга эга бўлиб қолади. Баъзан ҳомиладор хотинларда ҳам тутқаноқ пайдо бўлади, бироқ, у туғиб, ҳайз қонининг ёмон моддаси бўшатилгач, тутқаноқ кетди. Бизга энса, курак ва бошқа ерлардан бошланган тутқаноқ ҳақида ҳикоя қилдилар.

Меъда, қорин девори ва ҳазм бузилиши сабабли бўладиган [тутқаноқ] томирларда тикилма пайдо қилади, натижада улар яхши овқатни қабул қилмайди ва улардаги хилт бузилади ёки улардаги яхши овқат тикилмалар сабабли тутилиб қолиб бузилади; кўпинча у бузилган ҳолида меъдага қайтиб яхши қаймуслик овқатни бузади. Шу сабабдан, кўпинча овқат ҳазм бўлмаган ҳолда қусиб ташланади.

Тутқаноқ [бошқа аъзоннинг] ҳамкорлиги билан бўладими ёки усиз бўладими, барибир ҳамма ҳолда ҳам унинг тег яқин манбаи мия ёки миянинг бошқа қоринчалари билан биргаликда олдинги қоринчаси бўлади. Чунки [тутқаноқ вақтида] бошқа сезгилар ва ҳаракатли аъзолар ҳам зарарлансада, сапоққа олинарли зарар дастлаб кўриниш ва эшитиш сезгисига ҳамда юз ва қовоқ мушакларининг ҳаракатларига етади. Бошқа қоринчалар

ҳам зарарланишда ҳамкорлик қилмаганда эди, фаҳмлаш йўқолмас ва нафасга зарар етмас эди. Тутқаноқ касаллигида, кўпинча аввал тиришиш бўлиб, ундан кейин тутқаноқ бошланади. Бунинг [сабаби] шуки, тиришиш қаттиқ ўрнашгач, тутқаноқ тутади; азият бериб турган [сабаб] ҳайдалгач, ёки ел тарқалгач, сезиш ва ҳаракат ишлари жойига келади. Ҳайдалган хилт гоҳо бурун тешигида ва томоқда кўринади.

Кўпинча, тутқаноқда сезиларли тиришиш бўлмайди. Бунинг сабаби шуки, [тутқаноқни] пайдо қилаётган модда суюқ бўлиб, у ўзининг қаттиқ ёмоилиги билан эмас, балки тўлиқлик [пайдо қилиши] билан таъсир қилган бўлади.

Болаларда тутқаноқ, кўпинча улардаги рутубатлар сабабли пайдо бўлиб, баъзан туғилишнинг дастлабки давларида, гоҳо ўсмирлик даврида бўлади. Уларга тўғри ва дуруст тадбир қилинса, [касаллик] йўқ бўлиб кетади, бўлмаса қолади. Болалар катта бўлишдан илгари [тутқаноқни] кетказишга ҳаракат қилиш керак. Бош томонидан яралар ва шишлар бўлиб, бури оқиб турадиган бола — болаларнинг тутқаноқдан энг узоғидир. Мия ўзининг асл яратилишидаёқ тозаланиши керак бўлган рутубатга эга бўлади. Баъзан у бачадоида, баъзан эса туғилгандан кейин тозалайди. Агар у [рутубат] тозаланмаса, албатта тутқаноқ пайдо бўлади.

Болаларда бўладиган тутқаноқни даволаш, кўпинча, энгил бўлади. Агар уни ёмон тадбир ва даволамай кўйиш кучайтирмаса, балоғатга етишлари билан йўқ бўлиб кетади. Тутқаноқ гоҳо йнгитларда ҳам пайдо бўлади. Агар у миядаги, айниқса мия моддасидаги бирор иллат сабабли йнгирма беш ёшдан кейин пайдо бўлса, доимий ва ажрамайдиган бўлиб қолади; уларга қилинган тадбирдан мақсад [касалликнинг] зарарини энгиллатиш ва тутишини сусайтиришдан иборат бўлади. Буқрот бу хил тутқаноқ ўлгунча қолади, дейди. Қексаларга келсак, тиқилмалар сабабли бўладиган тутқаноқ уларда кам учрайди.

Тутқаноқни кўзғатувчи сабабларга гоҳо сиртқи сабаблар ҳам ёрдам беради. Масалан, ҳаддан ташқари кўп ейиш, ичиш ва меъда бузилиши; офтобда кўп бўлиш моддани мияга тортади, чунки [бу иш] моддаларнинг гавданинг бошқа томонига боришига монелик қилиб, уларни юқорига томон кўзғатади. Жинсий алоқани кўп қилиш, позу неъматларга чўмиб тинч ётиш ва бадантарбияни кам қилиш ҳам [тутқаноқ] сабабларидандир.

Тўлиқлик ҳолатида бадантарбия қилиш ҳам унга сабаб бўлиши мумкин, чунки бунинг натижасида хилтлар тугал шимиллиб тарқалмайди ва бўшлиқларни тўлғизиб туради. Қўрқиб, бирдан [уй ва деворнинг] йиқилиб туриши ёки тўсатдан қаттиқ овоз эшитиш каби юракни кучсиз қилувчи ҳодисалар ҳам [тутқаноққа] сабаб бўлади. Меъдаси кучсиз кишининг рўза тутиши, шунингдек сув аралаштирилмаган шароб ичиш унинг сабабларидан ҳисобланади, чунки [шароб] меъдага азият беради. Шу [баён қилинган]лар [тутқаноқнинг] узоқ сабаблари бўлиб, яқин сабабларни келтириб чиқаради. Биз бу сабабларга махсус боб ажратамиз.

Тутқаноққа учраган киши урғочи эчки терисини шимиллиши биланоқ ёпиниб [ариқдан оғзи билан] сув ичса тутқаноғи тутади, шунингдек унга таканинг шохи, *мурр* ва тоғжамбилни тутатилганда ҳам тутқаноқ тутади, дейдилар. Тутқаноқ киши қаттиқ иситмалар, хусусан узоққа чўзиладиган иситмалар билан қийналса, кўпинча тутқаноғи йўқ бўлиб кетади; айниқса, тўрт кунда бир тутадиغان иситма шундай, чунки у жуда узоққа чўзилиши сабабли савдо моддасини жуда етилтиради, шунда ҳатто шимиллиб кетади. Кучли титратувчи иситма ҳам шундай; чунки титраш мннга ёпишган чиқиндиларни қўпоради, титратувчи иситма кетидан келадиган тер эса уни чиқариб ташлайди. *Сакта* фалаж касаллиги билан йўқолгани сингари тутқаноқнинг кўп тури ҳам фалаж билан йўқ бўлади.

Баъзилар балгамдан бўлган тутқаноқда қалтираш ва уриниш бўлади, чунки балгам қуюқлиги сабабли йўлларни тугал тўса олмайди, аммо савдо [моддаси] тугал тўсади ва бундан бўлган [тутқаноқда] уриниш кам бўлади, деб ўйлайдилар. Баъзилар эса, уриниш кўп бўладиган тутқаноқ сабабининг оз миқдори ва йўлларга кам ўтадиган хилт бўлиши муносиброқ деб, аввалгиларнинг тескарисини айтадилар. Бироқ иккала сўзнинг биттаси ҳам қатъий эмас. Руфуснинг айтишича, агар тутқаноққа учраган кишининг бош томонидан неслик пайдо бўлса, тутқаноқ моддасининг тарқалаётганига ва соғайишга далил бўлади. Кўпинча тутқаноқ фалаж ва меланхолия касалликларига ўтиб йўқ бўлади.

Тутқаноққа қобилиятли кишилар. Тутқаноқ болалар ва гўдаклар каби ёшларига кўра ҳўл мизожлиларда, меъда бузилишига учраганлар каби тадбирга кўра ҳўл мизожли кишиларда, шунингдек жанубий шамол эсадиган мамлакатларда яшовчи кишиларда пайдо бўлади,

чунки бу нарса бошини рутубатга тўлғазади. Хотинлар, болалар ва умуман қони кам ва томирлари тор кишилар тутқаноққа кўпроқ қобилиятли бўладилар.

Даволаш. Болалардаги тутқаноқда эмизувчининг овқатни тузатиб уни иссиқликка мойил ва яхши каймусли қилиб бериш орқали даволаш керак. Эмизувчи хотин сувли, бузуқ ёки қуюқ қон пайдо қиладиган ҳар бир нарсадан сақланиши, шунингдек ўша пайтда жинсий алоқа қилиб ҳомиладор бўлишдан ўзини тийиши лозим. [Тутқаноқли] болани чақмоқ, довул, ногора, карнай, момақалди роқ, қўнғироқ товушлари ва кишиларнинг бақирган товушлари каби тўсатдан қўрқитадиган ва чўчитадиган йўғон ва дағал овозлардан сақлаш керак. Уларни яна уйқусизлик, ғазабланиш, қўрқиш, қаттиқ совуқ, қаттиқ иссиқ ва ҳазм бузулишидан сақлаш лозим; уларга овқатдан олдин энгил бадантарбия қилдириш, овқатдан кейин эса уларни ҳаракат қилдириш керак. Бола кўтара олса, балгамни бўшатадиган суоқ сурги дорилар берилади. Ундай болаларга гоҳо асал суви бериб қўстириш, шакар ва асал гулқандини ичириш, газагўт ва бошқа суйилтирувчи нарсаларни ҳидлатиш ҳам фойда қилади, чунки биз айтган нарсаларни ҳидлатишнинг ўзи ҳам баъзан даволаш учун кифоя қилади.

Тутқаноққа учраганларнинг ҳаммасига умумий бўлган [қонда] рутубатлантириши ўта кетган бўлмай, ёқимли бўлган яхши овқатлар ейишидир. Улар тўлиб кетишдан сақлансинлар ва ҳазм бузулишидан эҳтиёт бўлсинлар, бу эса тугал тўймай овқатдан тийилиш билан бўлади. Бир кунда бир марта овқатланишга одат қилмаган киши ўзини тўйғазмайдиган овқатни учга бўлади: бир бўлагини эрталаб, икки бўлагини кечқурун энгил бадантарбиядан кейин ейди; шаробни кўп ичмасинлар, чунки у мияни жуда тўлғизади. Агар шароб ичмасликнинг иложи бўлмаса, эскирган, сузилган ва бироз тахир шаробдан озгина ичсинлар. [Тутқаноқли кишилар] учун бўшатилишдан кейин шароб ичиш энг зарарлидир. Тўсатдан совуқ тегиш ҳам жуда зарарли, улар бошларини қаттиқ иссиқ ва қаттиқ совуққа дуч бўлишидан сақлашлари ва ҳаммомда узоқ турмасликлари керак.

Тутқаноқли кишининг ҳамма хил [ҳазми] оғир ва физиолиги кўп гўшлардан ва ҳамма балиқлардан, ҳатто ҳамма тўрт оёқли катта ҳайвонларнинг гўшларидан парҳез қилиб, жўжа, бедана, хонаки ва ёввойи

чумчук, тұрғай, мусича, эчки ва кийик болалари ва күйи гүшгари билан чекланишлари лозим. Улар учун ёввойи чўчканинг гүшти жуда фойдали, дейдилар; кўритиши ва бироз хўлаши сабабли така гүштини ҳам мақтайдилар. Бирок ширин, ёган ва шунга ўхшаш нарсалар уларга ёқмайди.

Тутқаноққа учраган кишилар барча мева, сабзавотлардан, ҳатто бошқа нарсалар у ёқда түрсин, рум исмалени ва Яман бақласидан, айниқса петрушкадан парҳез қилиши керак, чунки [петрушкада] тутқаноқни кўзгатиш хусусати бор, уларни емаслигининг иложи бўлмаса, шотара ва сачратқи истеъмол қилсинлар. Уларга сутчўи истеъмол қилишга рухсат берилган, бирок мен буни унча яхши деб билмайман. Шунингдек, мияга буғ чиқишига монелик қилиши сабабли кашнич истеъмол қилишга ҳам рухсат берадилар, лекин мен буни маъқул кўрмайман, айниқса [кашничини] кўп истеъмол қилишлари яхши эмас. Бирок қон ва сафродан бўлган [тутқаноқда мумкин]. Аммо лавлагини сувда қайнатиб, кейин зайтун ёғи, *муррий* ва шу кабилар билан хушхўр қилиб ички юмшатиш учун овқатдан олдин ейилса бўлади. Сабзавотдан газзагўт солинса ҳам фойдали бўлади.

Ғализ ҳўл мевалардан ҳам сақланиш лозим. Лекин меъда оғзини кучли қилиш, овқатни [меъдадан] тушириш, ички юмшатиш ва буғ кўтарилишини тўхтатиш учун баъзи бир бурштирувчи меваларни овқат устидан жуда оз миқдорда ейиш мумкин. Тутқаноқли киши шолғом, тури, карам ва сабзи каби [таъсир қилувчи] ҳамма оғир овқатлардан сақлансин. У яна буғ пайдо қиладиган мазаси ўткир нарсалардан парҳез қилиши лозим. Хардал тутқаноқликларни қийновчи нарсалардан саналади, чунки у буғ пайдо қилади, чиқиндиларни мия томонга йўналтиради ва мияга юборади ва ўз ўткирлиги билан мияга азият беради. [Ундай касаллар] маст бўлишдан, шамол эсадиган жойда туришдан ва тўлиқликдан ҳам сақланишлари лозим, улар музлақо сувда чўмилишдан эҳтиёт бўлсинлар; иссиқ сув бўнаштирадиган, совуқ сув сезувчи руҳни зичлаштириб увуштирадиган. Тутқаноқли кишида овқатдан тўлиқлик пайдо бўлса, уни қусиб ташлаб, кейин енгил тадбир [қўллаш лозим]. Шунингдек қаттиқ ухлатувчи, [бошни] оғир қилувчи, увуштирувчи ва буғ пайдо қилувчи овқатлардан ҳам сақланиш лозим.

Шаробга келсак, буни тўғиб ички жуда зарарли,

аммо озгинаси нафсни шодлантиради, руҳни кучайтиради ва ўткирлаштиради, сувни кўп ичишга эҳтиёж қолдирмайди, сувни кўп ичиш эса [тутқаноқда] энг зарарли нарсадир. Туш вақтида кўп ухлаш, умуман кўп уйқу, айниқса овқатга жуда тўйиб туриб ухлаш ҳам зарарли. Ҳаддан ташқари уйқусизлик ҳам руҳни кучсиз қилади ва тарқатади, шу билан бирга мияни бугга тўлғизади.

Тутқаноққа учраган кишининг биринчи тадбири тутқаноқни қўзғатувчи биз айтиб ўтган сабаблардан сақланишдир. Улар учун тинч ва уринмай туриш яхшироқ, аммо биз [қуйида] айтадиган бўшалиш ва баданни тозалашдан кейин бадантарбияга эҳтиёж туғилса, [меъдани овқатга] тўлғизмасдан ва чарчатмайдиган даражада бадантарбия қилиб, ундан кейин дам олиш керак. [Бадантарбияда] бошни юқори тутиш, мумкин бўлганича қуйи қилмаслик ва уни кўп ҳаракат қилдирмаслик керак, [акс ҳолда] моддалар бошга тортилади. Юқори аъзолардан кўра қуйи аъзоларни кўпроқ ҳаракатлантириш керак. Гавдани юқоридан пастгача секин-аста ишқалаш ҳам моддани қуйига тортадиган тадбирлардандир. Кўкрак ва кўкрак ёнидан бошлаб дағал латта билан [бадан] қизаргунча ишқаланади, кейин секин-аста оёққа тушилади; ҳамма вақт бошни тикка тутилади. Ундан кейин касални юришга буюрилади. Нафас жойига келиб, тўлқини тинчиши учун бадантарбия қилган жойида дам берилиши лозим, нафас тинчлангандан кейингина у жойдан кетади. Моддаларнинг ҳаммаси қуйига тортилгач, бошни ишқалаш ва сочи тараш мумкин бўлади, [бу тадбир] бошни қизитади ва унинг мизожини ўзгартиради. Бошқа қортиқ солиш ва мияни қизитиш учун бошни доғлаш ҳам [тутқаноқли кишиларга] фойда қиладиган тадбирлардандир.

[Баданни] тозалаб ва сурги бериб, бир неча кун тинч қўйгандан кейин тутқаноқликларни ҳаммомга тушириш, қобирға учларининг тагига қортиқ солиш ва [юқорида] билган нарсаларинг билан бошларини қизитиш ёмон эмас. Касалнинг оғзи очилиб турсин учун тутқаноқ тутиш вақтида тишлари орасига коптокча, айниқса унинг майин юнгдан тайёрланганини текилади. Моддани ҳисобга олиб туриб, аввал бўшатиш керак, кейин [моддани] тортиш хусусиятига эга бўлган томоқ чайнладиган дорилар билан бош тозаланади. Агар тутқаноқ даврли бўлиб, хилтларнинг кўпайишига қараб [кучаядиган] бўлса, баҳор бўлиши билан бўшатиш тадбири қўлланилади, бу [касалга] ёрдам беради ва кў-

пайган хилтни чиқариб юборади, буни қўйида айтамыз.

Агар томирдан қон олишга бирон монелик бўлмаса, қон олинади, чунки баҳорда, айниқса иккинчи оёқдан қон олиш, агар у мияни совутиш даражасига етмаса, фойдалидир, бу ҳақда ҳам келгусида айтамыз. Агар [тутқаноқ] тутиш вақти яқинлашганда гулсапсар ёғи билан ёғланган патни касалнинг оғзига тиқиб, уни қустириш мумкин бўлса, у суюқликни қусиб ташлаб, дарҳол фойдаланади, айниқса касалликка меъданинг дахли бўлганда шундай бўлади, лекин кўп қусиш миядан бўлган тутқаноққа зарарлидир.

Ангуза ва қундуз қири солинган асал *сиканжубини* тутқаноқ тутган вақтда, шунингдек бошқа вақтда ҳам томоққа қўйиладиган дорилардандир. Тутқаноққа қарши бурунга пуфланадиган дорилар: Абу Жаҳл тарвузининг гўшти ёввойи бодринг ва унинг шираси, навшадил, седана ва бунга ўхшаш нарсалар, етмак, оқ харбақ, мурч, занжабил, *мурр*, *фарбийон*, қундуз қири, рум райҳони — буларни айрим-айрим ёки қўшиб [ишлатиш мумкин]; яна зифт ва қатрон. Пион гул эса [тутқаноққа қарши] тутатиладиган дорилардандир. Газагўт тутқаноқ тутган вақтда ва тутмай турган вақтда ҳидлатиладиган дорилардан ҳисобланади. Ҳунайн танлаб олган дори тоғ газагўтининг елими бўлиб, уни арпа уни ва узум шаробининг сиркаси билан қориб, бурунга пуфлаш учун дори тайёрлаб, доимо ҳидлатиб турилади. Ичиладиган [фойдали] нарсалар: денгиз пиёзи солинган *сиканжубини*, айниқса уни ҳар куни ичиб турилса, шунингдек эрман шароби, каклик ўти билан бирга кўкат [*зуфо*] қайнатмаса, ёки шу иккаласидан тайёрланган *сиканжубиндан* иборат. Денгиз пиёзи *сиканжубинини* қишда иссиқ сув билан, ёзда совуқ сув билан ичилади. Улар учун суриладиган яхши ёғ туя болдир суягининг илиги билан гул ёғи бўлиб, уларни қўшиб чаккага, бош чокларига, умуртқаларга ва кўкракка суртилади. [Касалга] пион гулни тақиб қўйишга келсак, бу нарса қадимгиларнинг тажрибасича, тутқаноққа монелик қилади; бу хусусият ҳўл рум пионида кучлироқ бўлса керак.

Дарахт пўкаги, рум сассиқ қавраги, чўл саримсоғи, юмалоқ аристохиянинг илдизи ва пион гул доимо ичирилиб туриладиган дорилардан бўлиб, уларни ҳар куни сув билан ичириб турилади. *Тийдаритусдан* ҳар куни икки марта — эрталаб ва [кечқурун] ухлаш олди-дан бир дона жилоижийда миқдоридан ичириб туришни ҳам мувофиқ топадилар; бу [доридан] кўп кишилар

тузалган. Баъзн [табиблар] эса ҳар кун икки марта денгиз кўпигидан ичиришни, шунингдек ўзидаги бир хусусият сабабли *жулахдан* ҳамда тоғжамбилдан ичиришни яхши деб ҳисоблайдилар.

Қуйидаги таркибда денгиз пиёзидан тайёрланадиган дори тутқаноқлилар учун фойдалидир: денгиз пиёзини сирка солинган сопол идишга солиб, оғзини қопқоқ билан яхшилаб беркитилади, кейин устидан қалин чарм ўралади. Уни қирқ кун офтобга қўйилади, бу [қирқ куннинг] боши Сириус юлдузининг кўринишидан йигирма кун илгаридан ҳисобланади; идишни офтобда жанубга қаратиб қўйилади, [қуёшнинг] иссиғи идишдаги нарсанинг ҳамма қисмига баробар етиши учун доимо уни айлантириб турилади. Кейин идишни очилса, денгиз пиёзи қайнатилгандек жуда пишган бўлади. Уни сиқиб ширасини олиб асалга аралаштирилади ва шундан кунига бир қошқандан ичирилади. Агар вақт шошқич бўлса, денгиз пиёзини сув ва сирка билан қайнатиб, бундан асал *сиканжубин* тайёрлаб [ишлатилади].

[Тутқаноқлилар] учун бу ҳам яхши дориладир: рум сассиқ қаврагидан уч *мисқол*, дафна мевасидан уч *мисқол*, юмалоқ аристолохиядан икки *мисқол*, пион гули илдизидан икки *мисқол*, қундуз қири ва денгиз пиёзи кулчаларидан бир *мисқолдан* олиб, шуларни кўпиги олинган асал билан қорилади ва ҳар кун *сиканжубин* билан истеъмол қилинади.

Тутқаноқлилар учун [бир жойдан иккинчи жойга] кўчиш ҳам фойдали тадбирлардандир, чунки ёқимли, латифлаштирадиган ва қуритувчи ҳавога дуч келгунча турли мамлакатларга кўчиб юриш тутқаноқлиларга фойда етказишда болалиқдан йигитликка кўчиш кабилдир.

Тутқаноқлиларнинг бирор аъзолари буралиб ва тиршиб қолса, уни ёв ва илиқ сув билан ишқалаб ва қаттиқ уқалаб тўғри қилинади. Тутқаноқ мия сабабли пайдо бўлса, харбақ ва шунга ўхшаган нарса билан, Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, *сақмуниё*, *иёраж*, дарахт пўкагининг қайнатмаси билан йил бўйи бирин-кетин сурги қилиб туриш яхшироқ.

Қайси хилт [мавжуд] бўлса ҳам томирдан қон олиш лозим бўлса, бу ҳақда камчилик кўрсатмасдан, балки бирданига иккала *қифолдан* бўлса ҳам қон олинади. Сўнгра тил тагидаги томирдан қон олинади. Баъзан миядан моддани тортиш учун, агар мия мизожи ва унинг кучсизлиги тўсқинлик қилмаса, ҳафта давомида гардан

тагига қортиқ қўйилади. Баъзан қайта-қайта қон олишга тўғри келади. Агар шундай қилинса [касални] бир ҳафта тинч қўйиб, кейин ичиладиган сурги дорилар билан, шунингдек хотинак супурги, Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, канакунжут ва бошқа нарсалардан иборат кучли ҳуқна дорилар билан сурги қилдириш, кейин яна тинч қўйиш, ундан кейин иккала курак ўртасига, бошга, бўйин чуқурига ва болдирга қортиқ қўйиш керак. Кейин касалга дам бериб, яна сурги қилдирилади. Шу хил тинч қўйиш ва қайта даволашни [касал] тозалангунича давом эттирилади. Булардан кейин томоқ чайиладиган, аксиртирадиган ва билиб ўтганинг бошнинг ўзинингина тозалайдиган дорилар ишлатилади. [Касалнинг] бурнига *шалисо*, *шобонак* ва самсоқ сувини юборилса ҳам фойда қилади.

Тутқаноқнинг тутиш пайтида меъда тоза бўлиши лозим. Мумкин бўлса, овқатдан олдин касални қустирилса, айниқса тузланган балиқ ва шунга ўхшаш нарсадан қустирилса, яхши бўлади. Уларнинг ҳаммасидан кейин хардалдан ва билиб ўтганинг хардал ўрнига ўтадиган нарсалардан тайёрланган кучайтирувчи ва қиздириб боғланадиган дорилар билан мия мизожини ўзгартир ва касалга газাগўтни ҳидлат. Қиздирувчи мизожни ўзгартирувчи дориларнинг ҳаммасини бирдан ишлатмасдан, аста-секин ишлатиш лозим. Агар у дорилардан мия ишларига зарар етадиган бўлса, [касалга] дам бер.

Балғам сабабли бўлган тутқаноқда ишлатиладиган дорининг энг яхшиси Абу Жаҳл тарвузи гўштининг *иёражи* ва Ҳермес *иёражидир*. Ҳермес *иёражидан* кунига эрталаб ярим *дирҳам* ва кечқурун ярим *дирҳам* истеъмол қилиш зўр фойда беради. Агар [ортиқча] балғам билан бирликда бутун бадан ҳам тўлиқ бўлса, биз [юқорида] айтган йўсинда томирдан қон олиш, шунингдек турбуд, дарахт пўкаги ва рум райҳони, айниқса, Руфус *иёражи* билан бўшатиш фойда қилади.

Савдодан бўлган [тутқаноқда] девпечак, харбақ, ложувард тоши, арман тоши, рум райҳони, чилпоя ва ҳалила қайнатмаси каби дорилар билан сурги қилдирилади, туянинг оёқ суягидаги илигини гул ёғи билан қўшиб умуртқаларга, чаккага ва куракка суртилади.

Сафродан бўлган тутқаноқда совутишга, рутубатлантиришга, айниқса ҳуқна дорилар билан [совутиб рутубатли қилишга] эътибор бериш керак. Агар [сафро] куйган бўлса [тутқаноқ] савдодан бўлган тутқа-

ноққа тенг бўлади ёки сафродан бўлган билан савдодан бўлганнинг ўртасида туради.

Умм ус-сибён деб аталадиган [тутқаноқ], баъзи табибларнинг фикрича, сафродан бўлган тутқаноқ турдан бўлса керак. Шунинг учун биз уни даволаш учун ваннага тушишга, бурунга юбориладиган совуқлик ва ҳўлловчи нарсаларни ишлатишга, бошга сўт соғишга ва гавдани ҳўлловчи кучли дори ишлатишга буюрамиз. Агар [касал] ҳали ёш бола бўлса, эмизувчини ўз сутини совутадиган дори ичишга ҳамда салқин жойда ва ертўлада туришга буюрилади. [Эслатиб ўтилган табиблар] бу касалликни *суборо* ёки мания тутқаноғи деб ўйласалар керак, ammo тўғри тушунадиган табиблар орасида бу исм билан аташ машҳур эмас.

Тутқаноқли кишининг бирор аъзосида буралиш ва тиришиш пайдо бўлса, ёғ ва илиқ сув билан ишқаш ва қисиб уқалаш фойда қилади. Тутқаноқ меъда сабабли бўлганда Абу Жаҳл тарвузининг гўшти ва рум райҳони бўшатилиш учун ишлатиладиган энг мувофиқ дорилардан саналади, уларни йил бўйи бир неча марта ишлатилади. Меъдани тозалагандан кейин уни кучайтиришга эътибор бериш тез ҳазм бўладиган ва каймуси яхши овқатларнигина едириш керак, [ундай овқатларни] ўз жойида биз кўрсатгандек қилиб берилади. Овқатни яхшигина ҳазм эттиришга ҳаракат қилиш ва меъдани узоқ вақт бўш қўйиш лозим. Агар оч қолиш сабабли бирон [касаллик] ҳолати юз берса, бош оғриғи бобида ва бошқа болларда айтилган нарсалар билан ўз вақтида чораси кўрилсин!

Бирор аъзодан [модданинг] кўтарлиши сабабли бўладиган [тутқаноқда] унинг тутиши олдидан ўша аъзонинг тепасини боғлаш керак, баъзан шу тadbир тутқаноқ тутишига йўл қўймайди. Ўша аъзодаги хилтни, агар дорининг бўшатиш қуввати ўша аъзога етадиган бўлса, машҳур бўшатиш дорилари билан, ёки яра қилиб йиринглатувчи дориларни тинчлик вақтида ишлатиш билан бўшатилади, у дорилар ўша аъзони яра қилиб йиринг оқизади, ёки чўл газагўт елими, *фарфиюн* ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларни суртиб, моддани куйдирилади, бу дорилар сенга Иккинчи китоб жадвалидан маълум. Баъзан олакуланг, айиқтовон, лочин тегаги, балозур ва бошқаларни ишлатишгача борилади. Агар ўша аъзони тилиб [яра қилишга] эҳтиёж сезсанг, тилишинг мумкин.

Бутун гавдадан кўтарилаётган [модда] сабабли

бўлган тутқаноқ хусусида баъзи табиблар: «уйқу артерияларидан қон олншда қонни тўхтатиш мумкин бўлса ҳам, бироқ миянинг совиб кетиши, руҳнинг узилиши ва бунга *сактанинг* эргашиб келиши хавфи бўлмаганда эди, бу тадбир натнжасида бутун гавда ҳамкорлиги билан бўладиган ва бадандан [мияга] кўтарилаётган [модда] сабабли бўладиган тутқаноқча учраган кишининг бутунлай соғайиши мумкин эди», — дейдилар. Биз эса [уйқу томирларидан қон олиш] мумкин бўлмаса, [мияга] кўтарилган артериялардан бирини кесганда, юқорида айтилган хавфлар бўлмайди ва уни кесиш билан зўр фойда бўлишн ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас, деймиз.

САКТА

Сакта — мия қоринчаларида, сезувчи ва ҳаракатлантирувчи руҳ йўлларнда кучли тикилма пайдо бўлиши сабабли аъзоларнинг сезгисиз ва ҳаракатсиз бўлиб қолишидан иборатдир. Шу билан бирга ҳаракат ва нафас аъзолари ншламай қолса, ёки занфлашса, нафас олиш осон бўлмайди, балки оғизда кўпник пайдо бўлиб, «бачадон бўғилиши» ёки хириллашдаги каби [нафас] тўхтаб-тўхтаб қолади; бу анча кучли [*сакта*] бўлиб, нафас аъзоларини ҳаракатлантирувчи қувватнинг кучсизлигига далолат қилади. Энг кучлиги эса нафас ҳам, кўпник ҳам ва хириллаш ҳам билинмайдиганидир.

Нафас олишнинг зарарланиши зўр бўлмай, томоққа қуйилган нарса ўтса ва бурундан қайтиб чиқмаса, бу хил [*сактанинг*] тузалиши бошқасига қараганда умидлироқ бўлса ҳам, бироқ у ҳам кучли хавф-хатардан холи эмас. Буқрот: «*сакта* кучли бўлса, бунга учраган киши тузалмайди, кучсиз бўлса, уни тузатиш осон эмас», — дейди. Бу хил тикилмаларга бирикиб қолиш ёки тўлиқлик сабаб бўлади. Бирикиб беркилишда оғритувчи ёки қийновчи бир нарса мияга бориб етиб, мия ўша нарсадан йиғилиб-сиқилиб ҳаракат қилади. Ёки мияга етишган кайфият ўз табиатига кўра сиқувчи ва зичлаштирувчи кайфият бўлади, масалан, кучли совуқ.

Тўлиқликка келсак, бу шиш пайдо қиладиган ёки шиш пайдо қилмайдиган бўлади. Шиш пайдо қилувчи тўлиқлик шундан иборатки, бунда [мияда] модда ҳосил бўлиб, у [модда] тўлиқлик ва тортилиш сабабли тикилма пайдо қилади. Бу [хил *сакта*] модда хоҳ иссиқ бўлсин, хоҳ совуқ бўлсин, барибир, кучли *сакта* турлари-

дандир. Шиш пайдо қилмайдиган тўлиқлик эса кўпроқ учрайди, у ё миянинг ўзида ёки унинг яқинидаги ундан келадиган ёки унга борадиган руҳ йўлларида бўлади.

Руҳнинг мияга борадиган йўлларида бўладиган [тўлиқлик] да модда ё қон хилти бўлади ва у тўсатдан мня қоринчаларига қуйилади; ё у [модда] балгам хилти бўлади; бу кўп учрайди. Мияга борадиган руҳ йўлларидаги [тўлиқлик] қоннинг кўплиги ва кучли тўлдириши сабабли артерия ва веналарнинг тўсилиши натижасида пайдо бўлади, бунда руҳ учун ўтиш йўли қолмайди. Натижада [касал] дарҳол бўғилади ва уйқу томирларини боглаганда бўладиган сезги ва ҳаракат тушқунлиги юз беради; бутун гавдага тегишли бирор сабабдан шундай кайфият воқе бўлганда, шу хилда таъсир кўрсатади. *Сактанинг* турлари ва сабаблари ана шулардир. Баъзан *сакта* деб юз аъзолари соғлом қолса ҳам гавданинг иккала бўлагига умумий бўлган фалажни айтадилар, баъзан [гавданинг] ярми бўшашса, уни ўша ярмнинг *сактаси* деб атайдилар. Бу [атамалар] Буқротнинг сўзларида бордир.

Гоҳо маълум бир кишида *сакта* пайдо бўлиб у билан ўлик ўртасида фарқ қолмайди ва унинг нафас олиши ва бирор бошқа [ҳаракати] билинмайди, кейин у соғайиб яшаб юради. Биз шундай ҳолатда бўлган кўп одамларни кўрдик: уларнинг нафаси билинмас ва томир уриши тамоман тушган эди. Эҳтимол бундай кишилардаги туғма иссиқлик ўзини салқинлатиш ва тутунсимон буғни ўзидан ҳайдаш учун кўп нафасга қаттиқ муҳтож бўлмаса керак, чунки уларда совиш пайдо бўлади. Шунинг учун шубҳалантирадиган ўликнинг аҳволи аниқлангунча уни кўмишни кечиктириш, лоақал етмиш икки соат кечиктириш яхшироқ.

Сакта кўпинча фалажга айланиб тузалади, чунки табиат моддани гавданинг иккала нимтасидан бутунлай ҳайдашдан ожиз бўлгач, уни касалликни қабул қилувчанроқ ва кучсизроқ нимтага қараб ҳайдайди ва моддани мия ва мня қоринчаларидан узоқлаштириб, йўлларнинг ковакларига ўтказади. *Сактада* тнқилма мнянинг [ҳамма] қоринчаларини қоплаб олишининг далили шуки, агар у фақат орқа қоринчада бўлганда эди, бошнинг олдинги томони ва юз сезиш қобилиятини йўқотмаган бўлар эди. Буқрот: «соғлом киши бошида тўсатдан оғриқ сезиб, кейин турган жойида *сактага* учраса ва хирилласа, у киши етти кунга етмай ўлади. Лекин унда иситма пайдо бўлса, соғайишини умид қилиш

мумкин, чунки иситма чнқиндиларни тарқатади», — дейди.

Билгинки, кўпинча, *сакта* ёш, гавда ва тадбир жиҳатдан ҳўл [мизожлик] кишиларда, айниқса ҳўллик билан биргаликда совуқлик ҳам бўлганда юз беради. Агар [*сакта*] иссиқ ва қуруқ мизожли кишиларда пайдо бўлса, иш қийин, чунки мизожга қарши бўлган касаллик сабаб зўр бўлгандагина пайдо бўлади. Гоҳо мизож у [касалликдан] шунчалик узоқ бўладикки, ҳатто уни кўтара олмайди. *Сакта* иссиқликдан камдан-кам пайдо бўлади. Агар фалаж касаллигининг моддаси [гавданинг] иккала ярмига ёйилса, *сакта* пайдо қилади, шунингдек *сакта* моддаси бир томонга ҳайдалса, фалаж касаллигини пайдо қилади. *Сактанинг* сабаби, кўпинча [миянинг] орқасидаги иккита қоринчасида бўлади. Агар *сакта* билан бирга иситма бўлса, кўпинча, мияда шиш бор бўлади. Қонлари савдо аралаш бўлганлигидан кўп қон олдиришга эҳтиёж сезадиган кишилар шундай қон олдириш билан фойдалансалар ҳам охирида зарар кўриб, *сакта* ва шунга ўхшаш касалликларга учрайдилар.

Сакта тутишга бўлган қобилият. Уткир дориларни истеъмол қилиш сусайиб қолган хилтларни тез ишга солиб *сакта* тутишини тезлатади. *Сактанинг* тутишини билдирадиган [аломатларни] айтиб ўтдик, уларни ўша жойлардан ўқилсин.

Белгилар. *Сакта* билан оғир уйқу ўртасидаги айирма шуки, *сактага* учраган киши хириллайди ва унинг нафасига зарар етади, оғир уйқуда бундай бўлмайди; чуқур уйқудан аста-секин оғир уйқу [касаллигига] ўтилади; *сактага* учрайдиган кишида ҳамма нарса тўсатдан пайдо бўлади. *Сактадан* олдин, кўпинча, бош оғриғи, гардан томирларининг кўпчиши, бош айланиши, *садар*, кўз олди қоронғиланиши, бутун баданининг учиши, уйқуда тишларни фижирлатиш, [бош] оғирлиги ва ланжлик пайдо бўлади. [Касалнинг] сийдиги, кўпинча зангори ёки қора бўлиб, унда увоқ ва кепаксимон чўкмалар кўринади.

[Миянинг] зарарланиши, шунингдек урилиш, йиқиши ва бирор аъзонинг ҳамкорлигидан бўлган [*сактага*] келсак, у қайта-қайта айтилган қондалардан сенга маълум. [Миядаги] шишдан бўлган *сактани* донмо бироз иситма бўлишидан ва биз баён қилган шиш белгиларининг олдин келишидан танийсан. Қондан бўлган [*сактага*] неча мартаб эслатилган қон белгилари далил бўлади, бунда юз ва кўзлар жуда қизаради, бўйин

веналари ва гардан томирлари таранг ва тўлиқ бўлади; бунга яна томирдан қон олдирилганлигига кўп вақт ўтганлиги ва илгари [кўп] қон пайдо қиладиган нарсалар етилганлиги ҳам далолат қилади. [Сактанинг] балгамдан бўлганлигига [касалнинг] ташқи кўриниши, кўз ранги, бурун тешиklarининг ҳўл бўлиб туриши ва бошқа айтнлган нарсалар белги бўлади. Кекса кишида доимий ёки қайта-қайта тутадиган бош айланиши пайдо бўлса, *сакта* касаллигидан дарак беради.

Даволаш. Сиртқи нарса билан азиятланиш сабабли бўлган *сактани* даволаш ўша сиртқи сабабга қаршн тadbир қилиш билан бўлади. [Бошқа аъзонинг] ҳамкорлиги билан бўлган *сактада* ўша аъзога [даволаш] қонунида ва бошқа бобларда сенга айтиб ўтилган нарсалар билан тadbир қилинади. Қондан бўлган [сактани] дарҳол томирдан қон олиш ва кўп қон оқнзиш орқали даволанади. Шунда [касал] ўша ондаёқ ўзига келади. Моддани бошдан тушириш учун қон олгандан кейин сенга маълум дорилар билан ҳўқна қилинади. [Қасалга] енгил овқат берилади ва гулоб, суюқ арпа қайнатмаси ва [ивитилган] ноннинг суви билан чекланилади. [Юқорида] билганинг мияни кучайтирадиган, лекин қиздирмайдиган нарсаларни ҳидлатилади.

Балгамдан бўлган [сактага] келсак, агар у билан бирга қон [кўплигининг] белгилари ҳам топилса, бунда ҳам томирдан қон олиш керак. Кейин кучли дорилар билан ҳўқна қилинади ҳамда остдан елим ва қорамол ўтидан тайёрланган шамчалар кўтартирилади. Кейин [касалга] томоқдан осон ўтадиган бирон нарса ичирилади. Уларга ишончли ҳаб дорилардан *фарфиюн* ҳаб дориси ичирилади. Сўнгра касалнинг бошига ва [бошқа] аъзоларига қиздирадиган компресслар боғланади ва укроп, дармана, самсоқ, цитрон барги, ялпиз, тоғжамбил, зуфо, қашқар беда, каклик ўти ва бўйимодарон каби қиздирувчи ўтлар қайнатилган сувлар қўйилади. Баъзан шу дориларнинг қуввати ўтган ёғлар ва газгўтнинг ёғини [қўйилади]. Шунингдек, назла ўти, қундуз қири говшир, сассиқ қаврак елими аралаштирилган ёғни ҳам [қўйилади] ва бутун баданига гугурт солинган зайтун ёғи суртилади. Агар компресслар қалампирмунчоқ, кичик қоқила, мускат ёнғоғининг қобиғи, мускат ёнғоғининг ўзи ва нгирдан бўлса, яхши бўлади. [Қасалнинг] оёғини қиздирадиган иссиқ ёғ ва тузли иссиқ сув билан ишқаланади, умуртқаларнга эса, *майъа* елими ва оқ савсан [ёғи] суртилади. Орқа миясининг

ташига хардал, Эрон қавраги, қундуз қири ва *фарфиюн* қўйилади. Ёввойн бодринг ёғи, газাগўт ёғи ва эски зайтун ёғи билан тайёрланган денгиз пиёзи ёғи [*сактага*] учраганлар учун яхши ёғлардан саналади. [Денгиз пиёзи ёғини] мана шундай тайёрланади: хўл [денгиз пиёзини] зайтун ёғида қирқ кун ивитиб қўйилади; ёки уни [зайтун ёғида] қайнатилади; бунинг учун эскиргани зайтун ёғидан бир қист ва денгиз пиёзидан икки *уқач* олиб, уни ўша ёғда титилгунича қайнатилади. Мазкур икки йўл билан тайёрланган назла ўтининг ёғи ҳам яхши [таъсир қилади]. Қайси ёғ ишлатилса ҳам унинг тўхтаб туриши ва оқиб кетмаслиги учун уни мум билан қуюлтириш керак.

Дастлаб, суртиладиган дориларнинг кучснроғидан бошлаш лозим. Агар у фойда қилмаса, уни кучайтирилади ва кучлироғига ўтилади. Хўқна ва бошқа йўллар билан бўшатгандан кейин [касалнинг] бурнига етмак ҳамда кучли аксиртирадиган дорилар ва кучли ёғларни яқинлатиш, шунингдек темрни қиздириб бошига рўпара қилиш ва бошига юқорида айтилган эритувчи қуюқ суртмаларни боғланса ёмон бўлмайди. [Касалнинг] меъдасида тўлиқлик борлиги тахмин қилинса ва илгари меъдаси бузилган бўлса, унинг томоғига гулсапсар ёғи ёки зайтун ёғига булганган пат тиқиб қустириш жуда фойда қилади. Қусишда бошқа фойда ҳам бор: ўқчиш ва қусишга уриниш совуқ ё хўл *сактага* учраганлар бошининг мнзожнни иссиқ қилади.

Елни [ҳайлаб] чиқарадиган нарсалар орқали унинг чиқишини осонлаштириш керак. Бу билан касал енгиллашади. Тишлари бир-бирига [ишқаланиб] бузилмаслиги учун уларнинг оғизларига юқорида айтилганича жун [коптокча] тиқилади. Касал бироз қусса, газাগўтнинг суви билан қайнатилган канакунжут ёғидан ҳар кун икки *дирҳамни* [маълум] илдизлар суви билан қўшиб ичирилади, кейин бунни аста-секин кўпайтириб ниҳоят ҳар кун беш *дирҳамдан* ичириш керак. Мумкин бўлса, бўшатилишдан кейин [касалнинг] томоғига тарёк, *митрибат*, *шалисо*, *анақардиё*, *сажасонийё* ва шуларга ўхшаш дорилардан бир бундуқ миқдоричани юбориш керак; оддий доридан бир *мисқол* қундуз қирини асал суви ва асал *сиканжубини* билан қўшиб [юборилади]; Эрон қаврагидан ҳам бир боқила миқдорида ичирилади. Уларга ичириладиган нарса керагига қараб асал сувининг ўзи ёки унинг дориворлар билан қўшилганидир.

[Касалнинг] енгиллашганини кўрсанг, унга томоқ

чаядиган ва аксиртирадиган дориларни берасан; энсага ва гардан чуқурига моддага қараб тилиб ёки тилмай қортиқ қўясан. Кейин уни беланчакда тебраттирасан. Уч ҳафтадан кейин ҳаммомга туширасан, ҳаммомга тушган куни қиздирувчи ёғлар сурдирасан. Тоғжамбил, чўл ялпизи, каклик ўти, зуфо ва шуларга ўхшашларни сиркада қайнатиб, сўнгра унга асал аралаштирилса, *сакталилар* учун умуман гавда тозалангандан кейин томоқ чайқайдиган фойдали дорилардан бўлади. Назла ўти, тоғ майизи, тоғжамбил ва татим қайнатилган лавлаг суви ҳам шундай. Булардан кўра кучлироқ [дори қуйидаги доридир]: мурч, узун мурч, занжабил, тоғ майизи, бурақ, қизил гул ва татимни олиб янчнлади ва шинни билан қориб, ундан шамчалар тайёрланади; у шамчаларни чайналади ёки уларни мастаки билан зуфо қайнатмасига солиб томоқ чайилади. Мурч, самсоқ ва хардалларни якка-якка ёки бир-бирига қўшиб ишлатилса, юқорндагиларга яқин таъсир кўрсатади; буларга гул ва татим каби нарсаларни қўшиш шарт. Иғир ҳам бу [касалликда] фойда қиладиган ва таъсири кучли дорилардан саналади. Асаблардаги руҳни ва асаб жавҳарини кучайтирадиган, чиқиндиларни тарқатадиган ва ўткир бўлмаган ёғлар, масалан, гулсапсар ёғи ундан кейин самсоқ ёғи, бобуна, укроп ва қора чайир ёғларини суртиш, айниқса бошга суртиш, [*сакталиларга*] фойда қилади; чунки бошга суртиш учун [қора чайир ёғини] ишончли ёғ деб билиш керак, агар у ёғ зуфо, каклик ўти, чўл ялпизи, тоғжамбил ва буларга ўхшашларнинг қувватни олган бўлса, яна ҳам яхши бўлади.

Сактага учраганларнинг овқатлари тутқаноқли кишиларникидан энгилроқ бўлиши керак. Энг яхшиси эрталабки овқатлари фақатгина нон бўлсин; анжир қоқи билан нон улар учун яхши овқатдир. Овқат устига бирон нарса ичиш улар учун жуда зарарли. Кечки овқатдан олдин энгил бадантарбия қилиб бўшашган аъзоларни бироз ҳаракат қилдирилса, ёмон бўлмайди. Кечки овқатини егач, тез ухламасдан балки овқат меъдадан тушиб, бироз ҳазм бўлгунча сабр қилиш керак. Яна кўп вақт ухламаслик ҳам ярамайди. Чунки, [кўп уйғоқлик] мияни бетинч қилади ва ҳазм ишига тўсқинлик қилиши сабабли ҳазм бўлмаган овқат бугларини [баданга] тарқатади.

Бир гуруҳ [табиблар] ясмиқ билан арпани [*сакта касаллигига*] учраганлар учун яхши овқат деб билдилар; майиз, бодом ва анжир ҳам улар учун мувофиқ

газаглардан саналади. Янги шароб уларга ёқмайди, чунки бунда чиқиндилар бор, эскиси ҳам ёқмайди, чунки у мияга тез ўтиб уни тўлғизади, улар учун энг мувофиқ шароб [янгиси ва эскиси] ўртасида бўлган шаробдир. *Сактали* киши иситма чиқарса, [аҳвол] аннқлаигунча, тадбирни тўхтатиб турамиз, баъзан бу [иситма] бухрон [белгиси] бўлади, етмиш икки соатгача тўхтатиб турилади. Агар иситма [бухрондан бўлмай], балки шишиш ва сасиш натижасида келиб чиққан бўлса, ўлдиради.

Билгинки, *сакта* ва фалажда йўллар тораяди. Шунинг учун бўшатувчи дорилар буларга сабаб бўлган моддани деярли бўшата олмайди.

АСАБ КАСАЛЛИКЛАРИ

Асабларнинг ўзига келсак, сен уларнинг келиб чиқадиган жойи, тармоқланиши, шакли, табнати ва анатомиясини билдинг. Уларнинг касалликларига келсак, билгинки, асабларда уч хил касаллик, яъни мизож [касаллиги], қурол [касаллиги] ва узлуксизликнинг бузилиши [касаллиги] бўлади. Зарарланиш [асабларнинг] табиий, сезиш ва ҳаракат қилдириш ишларида юз беради. Асаб касалликларини келтириб чиқаришда зўраки ҳаракатларнинг жуда катта ва бошқа нарсаларни кидан кўра кўпроқ дахли бор, чунки асаблар ҳаракат қуролларидир. Арқон тортиш, оғир нарса кўтариш, кучли чўзилишга ёки қисилиш ва йиғилишга сабаб бўладиган ҳамма ҳаракатлар зўраки ҳаракатлардан ҳисобланади.

Асабларнинг аҳволи ҳақида уларнинг сезиш ва ҳаракат ишлари, юмшоқ ва қаттиқ туюлиши, уларга мия ва умуртқаларнинг ҳамкорлиги, оғриқлар ва асабларга хос моддалар, шунингдек мия аҳволини билдирадиган белгиларнинг кўпчилиги, [яъни] мия ишларининг зарарланиши ва [бошга] тегиб билишга асосланиб ҳукм чиқарилади. Асаб касалликларидан бирор касалликнинг ҳўл ё қуруқ [мизождан] эканлиги шубҳали бўлса, ўнинг қандай пайдо бўлганлиги ўйлаб кўрилади: агар у тўсатдан пайдо бўлса, ҳўл [мизождан] эканлигига шубҳа қилинмайди. Шунингдек [касал] аъзонинг ёғин шимишига қаралади: агар уни бегона бир иссиқ қиздирмаган бўла туриб ёғин тез шимса, [касалликнинг] қуруқ мизождан эканлиги шубҳасиз бўлади.

Асаб мизожини ўзгартиришдаги энг яхши тадбир аъзони тозалашдан кейин қилинадиган бадантарбиядир: ҳар аъзонинг ўзига яраша [бадантарбияси] бор. [Бадантарбияни] енгилаётгидан бошлаб секин-аста мўътадил ва кучлисига ўтиш керак.

Асабларни тозалаш ва уларнинг мизождларини ўзгартириш учун қилинадиган усулларга келсак, асаблардан бутунлай бўшатилиши зарур бўлган [модда] совуқ моддалардир. Уларни бўшатиш учун Абу Жаҳл гарвунининг гўшти, харбақ, айниқса, у оқ харбақ билан қустирилади, — *фарфиюн*, қаврак елими, Эрон қавраги, кучли елимлар ва катта *иёражлар* каби кучли дорилар ишлатилади. Енгил бўшатувчилар эса қуруқ ҳаммом ва мўътадил бадантарбиядир. [Асабларнинг] мижозини ўзгартирадиган дорига келсак, улар мия бобида эслатилган, айниқса, ёғли хусусиятга эга ёки ёгдан иборат бўлган дорилардир. Пиртқич ҳайвонларнинг ёғлари, зайтун ёғининг қуйқаси ва зиғир ёғининг [қуйқаси] каби иссиқлик ёғларнинг қуйқалари ишлатилса, асаблардаги совуқ мизож касалликларга мувофиқ бўлади ва уларнинг қаттиқлигини юмшатади. Қуст ёғи ва қора йўнғичқа ёғи асабларга жуда хос бўлган ёғлардан саналади.

Кейин мизождларга қараб қуйиладиган ва сиқиб олинган сувлар ишлатилади. Лекин у [сувлар] жуда кучли бўлиши, улар [баданга яхши] ўтсин учун бадани юмшатиб тери тешикларини очишда жуда етук тадбир кўрилиши зарур.

ФАЛАЖ ВА БЎШАШИШ-ШАЛВИРАШ ҚАСАЛЛИГИ

Фолиж сўзи гоҳо мутлақ ва умумий маънода, гоҳо хусусий ва аниқ бир маънода ишлатилади. Аммо умумий маънодаги *фолиж* сўздан аъзонинг қайси бири бўлса ҳам, унинг бўшашганини, хусусий маънодагисидан эса гавданинг узунасига икки бўлагидан бирининг бўшашуви англашилади. Бу хил [бўшашиш] баъзан бўйиндан бошланиб, бунда юз билан бош соғлом қолгани мумкин, баъзан у бошдан оёққача гавданинг бутун бир ярмини тўла қоплайди. Араб тилида *фолиж* шу [кейинги] маънога далолат қилади. Чунки уларнинг тилида *фалаж* сўзи ёриш ва иккнга бўлиш маъносини билдиради. Фалаж сўздан мутлақо бўшашиш маъноси олinsa, у бўшашиш бош аъзоларидан бошқа [гавданинг] иккала ярмига ҳам умумий бўлиши мумкин, — агар у бош аъзоларида ҳам бўлса, [у чоғда] *сакта* бўлар эди, — ёки унинг биргина бармоққа тааллуқли бўлиши мумкин.

Маълумки, сезиш ва ҳаракат қилиш қобилятини йўқотиш шу сабабдан бўладики, сезувчи ёки ҳаракат қилдирувчи руҳ қамалиб аъзоларга ўтолмайди, ўтса

ҳам аъзолар мизож бузилганлиги сабабли ундан таъсирланмайдн. Бузилган мизож иссиқ, ё совуқ, ё ҳўл, ё қуруқ бўладн. Иссиқ [мизож] ниҳоят даражада иссиқ бўлмаса, сезги таъсирига қарши бўлмаса керак, масалан, [шундай ҳолат] қотиб кетган ва ингичка оғриқ касаллигига учраган кишиларда кўрилади. Уларда ҳарорат бўлишига қарамай, ҳаракат ва сезиш йўқолмайди. Қуруқ [мизож] ҳақидаги ҳукм ҳам шунга яқиндир. Аксинча сезиш ва ҳаракатга тўсқинлик берадиган мизож кўпинча совуқ ва ҳўл [мизож] бўлади. Бу ҳол ҳақиқатдан узоқ эмас. Чунки совуқ руҳга қарши ва уни увуштирувчидир. Ҳўллик эса аъзоларни бўшашишга тайёрласа керак. [Демак] ҳаракатни йўқ қилувчи сабаблардан бири совуқлик ёки моддасиз рутубатдир, лекин бунни қиздириш билан тузатиш осон. Ҳар ҳолда бу [йўқотиш] гавданинг кўп қисмини ёки унинг бирон ярмини бутунлай қопламаса керак, балки унинг юзага чиқиш зарур бўлиб қолса, фақат айрим бир аъзодагина бўладн. Фалаж ва бўшашиш, кўпинча руҳнинг тўхталиб қолиши сабабли юз берса керак, тўхталишнинг сабаби эса тўсилиш ёки кесилиш сабабли тешикчаларнинг ва аъзоларга борадиган йўлларнинг ажралиб қолишидир. Тўсилиш эса тешикчаларнинг сиқилиши ёки тикилма пайдо қилувчи хилтнинг монелиги ёки шу иккала сабабни тўплаган [касаллик], яъни шиш сабабли пайдо бўлади. Демак, аъзолардан руҳнинг узилиши натижасида бўладиган бўшашиш ва фалажнинг сабаби — тешикчаларнинг сиқилиши, ёки тўлиқлик, ёки шиш, ёки узлуксизликнинг бузилишидан иборат. Тешикларнинг сиқилиши, баъзан ечилиши мумкин бўлган бирон сиртқи бойлоқ билан боғлаш сабабли пайдо бўлиб, бунда бўшашиш ва сезиш ҳам ҳаракатнинг йўқ бўлиши вақтли бир нарса бўладн ва богичнинг ечилиши билан кетади; баъзан урилганда ёки йнқилганда бўладиган каби қаттиқ қисилишдан, шунингдек умуртқалар синганда ва ўнг ё чапга қараб сурилганда, улардан ўша томонга қараб чиққан асаб қисилади. Ёки [умуртқалар] олд ё орқага қараб [сурилади], бундан кўпинча [асаблар] чўзилади, лекин қисилмайди, чунки умуртқалар олдга ёки орқага букилганда асаблар чиққан жойларда бирлашмайди. Асабларнинг чиққан жойлари олд ва орқа томонда эмаслигини биласан. Тешикчалар гоҳо аъзо жавҳарининг зичлашуви сабабли сиқилади.

Тикилма пайдо қилувчи тўлиқлик аъзо фойдаланадиган оқувчан ҳўл моддалардан бўладн, [бу моддалар]

ҳамма асабларнинг ковакларига ўтади ёки асаблар ё уларнинг шохобчалари бошланган жойларда тўхталиб қолади ва улар орқали юрадиган руҳнинг йўлларини тўсади. Асаблар ва уларнинг шохобчалари ўсиб чиққан жойларда шиш пайдо бўлиб, бу ҳам руҳ йўлларини тўсади. Асабларда бўладиган кесилишга келсак, узунасига бўлган кесилиш сезиш ва ҳаракатга зарар қилмайди; энига қараб бўлгани эса, [аъзо] билан ҳозир узилган тола ўртасини туташтириб турган йўллардан сурориладиган аъзоларнинг сезишларига ва ҳаракатларига монелик қилади.

Билгинки, орқа мия, сезилмаса ҳам, мия каби иккига бўлингандир; қандай қилиб бўлмасин, бу ҳам мианинг иккала бўлагидан ўсиб чиқади. Шунинг учун ҳам ажабланарли эмаски, табиат [орқа мианинг] икки ярмидан бирини сақлаб, модданн унинг кучсизроқ ярмига ёки аввалдан модданн осонроқ қабул қиладиган ярмига ёки мианинг ёндош турган қисмидан чиқиндилар келиб турган ярмига юборади. Касаллик [гавданинг] бир томонидагина бўлиб, иккинчи томонида бўлмаслигига ажабланиш керак эмас, чунки табиат бундан ҳам назикроқ нарсаларни ажрата олишини Биринчи китобда биз сенга ўргатган қондалардан эслаш оласан. Билгинки, ҳўл модданинг атрофга ҳайдалиши кўпинча гавдада иссиқнинг галабаси ёки тўсатдан бўлган [нафсоний] ҳаракат, масалан, қўрқиш, чўчиш, ғазабланиш, лаззатланиш ёки ғамгинлик сабабли бўлади.

Билгинки, фалажни келтирувчи офат ва модда мия қоринчаларининг бир ярмида бўлса, [фалаж] бутун гавданинг ярмига, шу билан бирга юзнинг ярмига умумий бўлади, улар бирон томон ярмидаги йўлларда бўлганида ҳам шундай; агар улар мия қоринчаларининг иккала ярмида ёки [унинг ҳамма] йўлларда бўлса, *сакта* пайдо бўлади. Агар [зарар ва модда] орқа мианинг ўсиб чиққан жойида бўлса, юз аъзоларидан бошқа бутун гавда фалаж бўлади. Баъзан шундай вақтда бош терисига сезги ўтмай қолиб унда увушиш пайдо бўлади. Чунки сезувчи асаб бош терисига бўйиндан келади, буни биз [юқорида] айтган эдик. Агар [зарар ва модда] орқа мия ўсиб чиққан жойининг бир томон ярмида бўлса, [фалаж] юздан бошқа ўша томон ярмининг ҳаммасини қоплайди, агар улар [орқа мианинг] ўсиб чиққан жойидан пастроқда бўлиб, чуқурроқ борса, ёки бир томон ярмида бўлса, [орқа мианинг шу еридан чиққан] асаби ёндошиб турган аъзо бўшашиб фалаж

бўлади. Агар [сабаб] орқа миядан бўлмай, балки асабдан бўлса, ўша асабга хос бўлган аъзо бўшашади. Агар [зарарланиш] асабнинг ҳамма жойида, ёки унинг ярмида, ёки унинг баъзи жойларида бўлса, ўша модда, ёки узлуксизликнинг бузилиши, ёки шиш сабабли зарарланган асаб билан ҳаракатланаётган [аъзолар] бўшашади.

Фалаж баъзан қуланж касаллигининг бўҳрони бўлади, кўпинча бунда сезиш ўз ўрнида қолади, чунки бунда модда ҳаракат асабларида бўлиб, сезиш асабларида бўлмайди. Баъзи қадимги [табибларнинг] айтишича, айрим йилларда қуланж касаллиги умумлашиб жуда кўп кишиларни ўлдирган; бундан фақат чўзма фалажга учраганларгина қутулиб қолган. Эҳтимол табиат ичакларга келаётган моддани силкиб сиртга қайтарганда, модда тер билан сиртга чиқарилишига қуюқлик қилиб асабларга ёпишиб олади ва фалаж касаллигини келтириб чиқаради. Бундай [фалажда] кўпроқ вақт сезиш ўз ҳолича қолади.

Баъзан фалаж ўткир касалликларда модда асабларга ўтганда бўҳрон сифатида пайдо бўлади; кексалик ёки кучсизлик сабабли табиат [моддани] тугал бўшатишга ожизлик қилади, натижада модданинг қолдиқлари мия қисмида қолади; [касалликнинг] охирида бош оғриги ва бош оғирлиги ҳам қолади; кейин табиат [моддани] ҳайдаб кўчирса ҳам, тугал бўшатомайди, натижада фалаж ва шунга ўхшаш [касалликлар] келиб чиқади.

Фалаж, кўпинча, қишнинг қаттиқ совуқ пайтида пайдо бўлади, гоҳ у тўлиқликдан [моддаларнинг] қўзғалиши сабабли баҳорда ҳам бўлади. Гоҳо жанубий мамлакатларда [яшовчи] эллик ва шунга яқин ёшга борган кишиларда бошларидан назла тушуви сабабли бўлади, чунки жанубий мизож, кўпинча, бошни [моддага] тўлғизади.

Фалажга учраган кишининг томир уриши кучсиз, суст ва сийрак бўлади, лекин касаллик қувватни енгса, томир уриши [яна ҳам] кучсизланиб, тезлашади ва [уришида] тартибсиз тўхташлар пайдо бўлади. Фалаж касаллигида сийдик кўпинча оқ бўлиб, баъзан жуда қизил бўлади, чунки жигар қонни сув бўлагидан ажратишга кучсизлик қилади, ёки қонни тортишга томирларнинг кучи етмайди, ёки [фалаж] билан бирга кўпинча оғриқ пайдо бўлади, ёки унга бирон бошқа касаллик биргалашади.

Гоҳо фалаж кишининг соғ томонн оловда тургандек алангали, фалаж теккан томони эса қорда тургандек совуқ бўлади. Иккала томоннинг томир уриши ҳам турлича бўлади: совуқ томоннинг томир уриши совуқ ҳукми ижоб этган даражагача тушади. Баъзан иш шу даражага бориб етадики, ўша фалаж томондаги кўз кичраяди. Бўшашган ва фалаж бўлган аъзоларнинг ранги баданнинг бошқа қисми сингари бўлиб, улар кичраймаса ва озмаса, бунда, фалажнинг тузалиши бунинг аксича бўлган фалаждан кўра умидлироқ бўлади.

Гоҳо *сакта*, тутқаноқ, қуланж, «бачадон бўғилиши» ва узоққа чўзилган иситмалар ҳам бухрон сабабли фалаж касаллигига кўчади.

Умуртқаларнинг жойидан қўзғалиши сабабли бўлган фалаж кўпинча, ўлдиради. Урилиш сабабли бўлган фалажда асаб қаттиқ эзилмаган бўлса, касал тузалади, агар ҳаддан ташқарн [эзилган] бўлса, тузалишига умид йўқ. Тузалиши умидли бўлган [фалажда] дастлаб томирдан қон олиш лозим. Фалаж моддасининг *сактага* қандай олиб боришини ва бунинг аксини айтиб ўтдик.

Даволаш. Беш турли асаб касалликларида, яъни увушиш, тиришиш, қалтираш, фалаж ва бадан учишида [даволашни] миянинг орқа бўлагига йўналтириш керак. Дастлаб кучли дориларни ишлатишга шошилма, балки уларни тўртинчи ёки еттинчи кунга қолдир, агар касаллик кучли бўлса, ўн тўртинчи кунга қолдир. Шу кунларда юмшатувчи, етилтирувчи ва ички юргизувчи энгил дориларнигина ишлат. Шу вақтда ҳуқна дориларнишлатилса ҳам зарари йўқ. Ундан кейин бўшатувчи кучли дорилар билан бўшаттир.

Фалаж кишининг овқатига келсак, дастлаб маълум бўлганида унга нккн-уч кун арпа суви ва асал суви каби нарсаларгина бериш керак. Агар [касалнинг] қуввати кўтаролса, ўн тўрт кунгача [шундай қилинади], агар кўтара олмаса, энгил қуш гўштлари билан овқатлантирилади. Касални оч қўйиб, кейин қуруқ [мизожли] овқатлар беришга ҳаракат қил, уни яна узоқ вақт чанқов ҳолда қўйиш керак. Фалаж кишиларга катта санавбар мевасининг мағзини ейиш фойда қилади. чуңки уларда алоҳида даволик хусусияти бор.

Билгинки, [фалаж кишилар] учун шаробдан кўра сув ичиш яхшироқ, чунки шароб моддаларни асабларга ўтказадн. Шаробнинг кўпи баъзан баданда ачиб сиркага айланади, сирка асаб учун энг зарарлидир.

[Асаб] буралнши ёки қисилишидан бўлган [асаб касаллигини асаб] буралиши ва қисилиши бобида биз кўрсатадиган нарсалар билан даволайсан.

Агар [фалаж] йиқилиш ёки урилишдан келиб чиққан бўлса, уни даволаш қийин, шундай бўлса ҳам ҳар ҳолда уни даволашда қаралади: [йиқилиш ва урилишдан асаб] буралдимми ёки шиш пайдо бўлдимми, ёки бирор модда тортилганми, мана шунга қараб керакли тадбир қилинади. Бундай [касалликни] даволашда унинг қайси аъзода бўлншидан қатъи назар дориларни зарба теккан жойга ва фалаж аъзога борадиган асабнинг келиб чиққан жойига қўйиш керак, аммо дориларни фалаж аъзонинг ўзига қўйиш етарли даражада фойда қилмайди. Даволашдан мақсад шишни қайтариш, ёки аъзони [бўшаштириш] ёки уни қиздириш ва мизожни ўзгартириш бўлса ҳам, барибир дориларни асабларнинг ўсиб чиққан жойига қўйишнинг лозим.

Гоҳо урилган ва шишиб, шиши тарқала бошлаган аъзонинг яқинига қортиқлар қўйишга эҳтиёж сезилади, буни қонни у аъзодан бирор бошқа томонга ёки гавда сиртига тортиш учун қилинади. Агар касал асабларнинг бўшашуви сабабли пайдо бўлган ҳақиқий фалаж бўлса, умумий тадбирдан кейин қўллаш лозим бўладиган чора суюқ моддаларни бўшатишда биз айтган, белгилаган ва чегаралаган тартибнинг худди ўзи билан кўпайтирмай ва камайтирмай моддани бўшатишдир.

Фарфиюн ҳаб дориси, *ҳабби бемористоний*, чакамуғ ҳаби, «сассиқ ҳаблар» ва *Ҳермес иёражи* фалаж кишиларнинг бўшалиши учун ишлатиладиган энг фойдали дорилардан саналади. Оқ харбақнинг ўзини ёки уни ивитиб қуввати олинган турп ширасини, шунингдек бошқа қустирувчи дориларни бериб қустириш ҳам фойдалидир. Баъзан [даволашни] секин-аста ошириб бориб [олдин] бир *донақдан* тарёк ичириб турилади, кейин уни оз-оз кўпайтирилади, аммо бир *дирҳамдан* оширилмайди. Гоҳо тарёкни пўсти артилган кунжут ва шакар билан аралаштириб берилади. Баъзан [касалга] Эрон қаврағини ўзича, говширни ўзича ва қундуз қирини ўз ҳолича асал шароби билан қўшиб берилади; [буларнинг] ичиладиган миқдори бир боқила дони баробарида бўлади, булар у [касаллар] учун жуда фойдалидир. Уларга яна кучли ҳуқна дорилар ишлатиб ва кучли шамчаларни кўтартириб моддаларни қуйига юбориш ва умуртқаларига кучли ёғлар суртиш керак. Ёғлардан иборат суртиладиган иссиқ дорилар ва неча марта қай-

тарнб эслатилган қизартирувчи қуюқ суртмалар ҳам [фалажга учраганларга], айниқса, сезнш йўқолганда, фойда қилади. Гулсапсарнинг илдизи яхшигина қизартирувчи дорилардан бўлиб, уни суртиладиган дорилар сингари яхшилаб суртиб ишқаланади.

Бўшатилишдан кейин мушакларнинг учларига тилмай қортиқ қўйиш ҳам [фалажга учраганларга] фойда қилади; улар мушакларни қиздириши жиҳатидан фойдалидир. Баъзан бир оз тилишга тўғри келади. Қортиқларнинг учи тор бўлиши, уларни кучлироқ олов ва кучли сўриш билан ёпштириб, кейин тезда кўчириб олиш лозим. Қортиқ ишлатганда, агар бўшашиш кўп ва [гавданинг ҳамма] жойларига ёйилган бўлса, қортиқни кўп жойларга қўйиш керак, агар [бўшашиш] кўп жойда бўлмаса, [қортиқларни] бир жойга тўплаб қўйилади. Ундан кейин [қортиқ қўйилган] жойларга *зифт* ва савнабар елими ишлатилади, яна асал билан қўшиб мастак уни ва гулсапсардан тайёрланган қуюқ суртма каби қизартирувчи иссиқ қуюқ суртмаларни ҳам ишлатилади. Хардал қуюқ суртмаси ҳам [фалажга учраганлар] учун фойда қиладиган дорилардан саналади, унинг кучи кетгач, алмаштирилади, аъзо қизариб қаваргунича шу йўсинда янгилаб турилади.

Фалажда чакамуғ қуюқ суртмасининг фойдаси зўр. Бу кўп ҳолларда чўл газгаўт елимини ва хардални ишлатишга эҳтиёж қолдирмайдн. Шунингдек *зифт* қуюқ суртмаси, айниқса унинг табиий сода ва гугурт билан қилингани ҳам фойда берадн. Зайтун ёғи ва табиий сода билан ишқалаш, гугуртли сувлар, денгиз суви ва суюлтирувчи қўйиладиган дориларни ишлатиш ҳам фойдалидир.

Агар [аъзонинг] сезгиси кучсиз бўлса, баъзан кучли қуюқ суртма терини шилиши мумкин, бу нарса кучли зарарланишга ва қаттиқ яраланишга олиб борадн. Шундай бўлишдан сақланиб дорининг қандай таъсир қилишини кузатиб бориш лозим: агар [касал жой] бир мунча қизариб бўртса, лекин шу қизиллик ва бўртиш теридан ўтмаган бўлиб, қўл билан секин босилганда тарқалса ва ўша жой оқарса, [қуюқ суртманинг] таъсири теридан ўтмаган бўлади. Агар қизиллик турғун бўлиб, ҳарорат жуда аниқ бўлса, у пайтда [қуюқ суртмани] янгилашни тўхтат. Буни билиш йўли мана шундай: қуюқ суртма ишлатишни доимо кўпайтира бориб [аъзо] ҳолини кўздан кечириб турасан, агар тўхтатиш

жерак бўлса, тўхтатасан, қайта ишлатиш керак бўлса қайтарасан.

Билгинки, [фалаж кишиларнинг] бурунларига етмак ва унинг ўрнига ўтадиган нарсаларни пуфланса, жуда фойда қилади, чунки у мяни тозалайди ва касалликни келтириб турган моддаларни касал томондан кетказди. Эски шаробдан озроқ ичиш асаб касалликларнинг ҳаммасига ҳам жуда фойда қилади, бироқ унинг кўпи асаблар учун энг зарарли нарсадир. [Фалаж кишиларга] нигир мураббоси ҳам фойдали нарсалардан саналади, шунингдек, иёражни ўзига баробар қундуз қири билан аралаштириб секин-аста бир *дирҳамдан* олти *дирҳамгача* ичириш ҳам шундай. Конакунжут ёгини [маълум] илдизларнинг суви билан ичиш ҳам жуда фойдали.

Баъзи фалажга учраган кишиларга ҳар кунни бир *мисқол иёражни* бир *мисқол* мурч билан ичириб тузатганлар. Шу [дорилардан] биронтасини берганда сув ичирмаслик керак, шунда [дорн] меъдада узоқ қолади ва баъзан кун бўйи меъдада қолиб кейин амал қилади. Баъзан фалажларга бир *мисқол* мурчни бир *мисқол* қундуз қири билан қўшиб кечаси ичирилади.

Фалажлар учун тарёк, *митридат*, *шалисо*, айниқса, *анакардиёдан* кўра фойдалнроқ дори йўқдир. Қуида икки марта ангузани ҳам ичиш, ҳам суртиш зўр фойда беради. Ҳинд фундуғининг ҳам ажойиб фойдаси бор.

[Фалаж] аъзо соғая бошласа, у тугал тузалгунича, уни йиғиб ва ёзиб бадантарбия қилдириш керак.

[Фалажлар] гоҳо иситмадан, гоҳо қаттиқ овоз билан қичқниришдан ва товуш чиқариб ўқншдан фойдаланадилар. Бўшатилишлар фойда қилгандан кейин узоқ вақт қуруқ ҳаммомга ёки иссиқ булоқ сувига тушадилар. Ишнинг охирида, бўшалишлардан кейин эритувчи дориларни ишлатиш лозим бўлса, ёлғиз юмшатиб эритувчи дорини ишлатмасдан, балки бир оз буриштириш [хусусияти бўлганини] ишлатиш керак. Шунинг учун эритишни рум арпабодиёни, *майъа* елими, қорачайнр, қундуз қири ва шунга ўхшашлар билан қилиш керак.

Қуланждан кейин пайдо бўлган [фалажга] қарши Қарободинда кўрсатилган ва рум ёнгоғи қўшиб тайёрланган дори фойда қилади. Уларга яна қуввати унчалик зўр ва таркиби кўп бўлмаган ёғлар, масалан: гулсапсар ёғи, рум сунбули ёғи, наргис ёғи ҳамда балозур елими билан қўшиб тайёрланган ёғларни тажриба қилинганда,

уларнинг ҳаммаси ўзларида бўлган махсус хусусият сабабли фойдали топилди. Кўп кишиларга кучайтирувчи, совитувчи ва моддага тўсқинлик қилувчи нарсалар фойда қилган. Уларни иссиқ тутиб даволаганда касаллик ортган. Чунки суюқ модда иссиқ билан кўпроқ ёйилади, аъзо совуқ тутилса, у совуқ билан кучаяди, модданинг ҳажми камайиб йўқ бўлади. Бу хил касалларни кўп иситиш керак эмас, лекин уларга бериладиган дориларни бобуна, қашқарбеда, самсоқ, чўл яллизи ва яллиз кабилар билан кучайтириш ва бу дориларга яна чучукмиянинг қиём қилинган суви сачратқн уруғи ва бошқа бир оз совитиш қуввати бўлган дориларни аралаштириш зарур бўлади. Мана шу нарсаларни ишлатилса жуда фойда қилади.

Асабнинг қирқилишидан бўлган фалажга ҳеч бир чора йўқ. Совуқ мизождан бўлган [фалажни] машҳур қиздирувчи дорилар билан даволанади. Агар мизожнинг шундай бўлишига кўп сув ичиш сабаб бўлган бўлса, қуруқ ҳаммомга тушиш керак. Билгинки, агар фалаж ва иситма касалликлари бир вақтда пайдо бўлса, фалажнинг [давосини] кечиктириш керак. Шундай вақтда гулқанд билан *сиканжубин* жуда яхши доридир.

ЮЗ ФАЛАЖИ [ЛАҚВА]

Бу юздаги қурол аъзога тегишли касаллик бўлиб, унинг натижасида юзнинг бир томонн ғайри табиий равишда бир тарафга қараб тортилади, [юзнинг] табиий шакли ўзгаради, лаб ва шу тарафдаги қовоқлар яхши юмилмайди, бунинг сабаби қовоқ ва юз мушакларининг бўшашиши ёки тиришишидир; у мушакларнинг қандайлигини ва ўсиб чиққан жойларини сен биласан.

[Мушакларнинг] бўшашувидан бўлган юз фалажида [юзнинг] бир томони қийшайиб, ўзи билан бирга иккинчи томонни ҳам тортади; агар [фалаж] кучли бўлса, [юзни] бўшаштиради ва шаклини ўзгартиради, кучсиз бўлса, фақат бўшаштиради, холос. Баъзи [табибларнинг] фикрича, соғ томоннинг бўшашиши қийшиқ томоннинг тортиши билан бўлар эмиш, бироқ бу ишончли бир фикр эмас, Павел ҳам шу фикрдагилардандир. Бўшашишдан бўладиган [юз фалаж] бўшашишининг юқорида санаб ўтилган сабаблари орқали вужудга келади.

Тиришишдан бўладиган [юз қийшайиши] эса кўпроқ

учрайди. Юзнинг бир томони тиришса, унга эргашиб иккинчи томон ҳам тортилиб қолади, бунинг сабаби тиришишни келтирувчи сабаб ва тиришнш бобиди айтилган бошқа нарсалардан иборат бўлади. Қуруқ тиришишдан бўладиган [юз қийшайиши] ўткир иситмаларда, шунингдек ич кетиш, қусиш, бурун қонаши ва бошқа хил бўшатилишлардан юз беради, бу ёмон ва ўлдирувчидир.

Баъзи [табиблар] юз фалажида касал томон соғ жўринадиган томоннинг ўзидир, дейдилар; бунинг сабаби гўё, соғлом томон [касал томонни] ўзига баробарлаш учун тортиши эмиш. Бу сўз кўп ҳолларда тўғри бўлиб чиқмайди; анатомия ва юз мушаклари ҳақида билганларингдан сенга маълумки, ҳамма вақт ҳам шундай бўлади, дейиш нотўғридир. Бу шундан ҳам [маълумки] сезиш [юзнинг] худди фалаж пайдо бўлган томонида йўқолади.

Кўп кишиларнинг бўйин мушакларида томоқ оғриқларига тегишли шиш пайдо бўлади, натижада у кишида юз фалаж пайдо бўлади; баъзан улар иккала қўлга чўзилиб борадиган фалажга ҳам йўлқадиладар, чунки қўл мушагнга ҳаракат қилдирувчи қувватни берадиган асаб ҳам бўйин умуртқаларидан келиб чиқади. Олти ойга чўзилган юз фалажининг тузалишига деярли умид йўқ.

Билгинки, юз фалажи гоҳо [умумий] фалаж касаллигидан, ҳатто *сактадан* дарак беради. Шунинг учун жўриш керак: [юз фалажига] тутқаноқ ва *сактадан* олдин келадиган ҳоллар биргалашганми? Агар шундай бўлса, тезлик билан кучли бўшатиш тadbирини ишлат. Баъзи [табиблар] юз фалажига учраган кишининг тўрт кун ичида тўсатдан ўлиб қолиш хавфи бор, бироқ [тўрт кундан] ўтса, касалликдан қутилади, дейдилар. Бундай дейишга сабаб юз фалажида юз бериши мумкин бўлган кучли *сакта* туфайли бўлса керак.

Белгилар. Бу касалликда пуфлаш ва туфлаш (оғизнинг) биргина томонидан бўлади, иккинчи томони эса ҳавони ҳам, тупукни ҳам тутолмайди. Кўпинча, [юз фалажи] билан бирга, айниқса у тиришишдан бўлса, бош оғриғи ҳам пайдо бўлади. Юзнинг қайси томони фалажга учраганини шундай аниқланади: [касал томони] қўл билан тортиб тузатилганда соғлом томоннинг ўзи осонлик билан [табий] шаклига қайтади.

[Мушакларнинг] бўшаши сабабли бўладиган юз фалажининг белгилари шуки, унда ҳаракат кучсизла-

шади, сезгилар хиралашади, тери ва мушаклар юмшоқ туюлади, тортишганлик сезилмайди, кўзининг қуйи қовоғи осилиб қолади, танглай терисининг ўша кўзга рўпара турган ярми ҳам бўшашиб, рутубат йиғилганга ўхшаб лиқиллаб туради, тилни пастга босиб туриб қаралса, буни кўриш мумкин. Бунга сабаб [танглай] терисининг танглайни узунасига бўлиб турган чокдан чиққан терига бириккаилгидир; [танглай териси кўзқовоғига] ҳамкор бўлиб [осилади]. Бунда яна [касал юзининг] териси бўйин томонидан қочиб узоқлашади ва уни ўз жойига қайтариш қийин бўлади.

Тиришишдан бўладиган юз қийшайишининг белгилари қуйидагилар: кўпинча сезгилар хиралашмайди, пешона териси таранглашиб, ажинлари йўқолади ва юз мушаги қаттиқлашади, кўпинча сўлак ва тупук оз келади, тери бўйин томонга кўпроқ тортилади ва уни жойига қайтариш қийинроқ бўлади. Тиришишдан бўладиган ҳўл ва қуруқ юз қийшайишининг белгиси эса [юқорида] маълум бўлди. Юз суякларига оғриқ, терисида увушиш пайдо бўлиши ва унинг кўп учиши юз фалажи пайдо бўлишининг белгиларидандир.

Даволаш. Юз фалажига учраган кишини тўрт ёки етти кунгача қимирлатмаслик ақлга мувофиқдир. Касалга зайтун ёғи қўшилган нўхат суви каби латифлаштирувчи овқатлар берилади, асал ва жўжа гўшти каби қуритувчи нарсалар берилмайди. Агар [касалнинг] ич қотган бўлса, иккинчи кунни жуда майин ҳўқна ишлатиб уни юриштирилади. [Касалликнинг] бошланишида шошилиб томоқ чайқаладиган дориларни ишлатиш зарар еткази: улар баъзан узоқдаги [хилти] тортса ҳам, яқин турган хом [хилтни] шимдиrolмайди.

Тиришишдан бўладиган [юз фалажида] кучли дори билан бўшатиб [модда] етилмагуича бирон марта ҳам кучсиз ва кифоя қилмайдиған дорилар билан бўшатибмаслик керак. Шошилиб ўткир дори ишлатиш моддани қуришиб, қуюлтириб, асабларни қоқ қилиб қўяди, натижада дорининг таъсир қилиши қийин бўлади. Шунинг учун сабр қилиб туриш керак.

[Юз фалажини ҳам умумий] фалаж ёки тиришишга ишлатиладиган ўзингга маълум дориларнинг тўғри келадигани билан даволаш керак. Юз фалажига учраган кишига бир ойгача ҳар кунни тўхтовсиз икки *дирҳамдан* ичирилган Ҳермес *ибражининг* кучли таъсир қилгани тажриба билан билинди. Ҳар кунни эрталаб-кечқурув бир ёнғоқ миқдоридан занжабил ва игирн" асал билан

қориб ичиришнинг ҳам [фойдали экани] тажриба қилинган. У касаллардан асал сувини узмаслик лозим.

Баъзи ҳинд табиблари юз фалажи учун энг етук тадбир касал аъзога ва бошга ваҳший ҳайвон гўшти-ни қайнатиб боғлашдир, дейдилар. Ҳайвонларнинг бунга муносиброғи қуён, сиртлон, тулки, тоғ эчкиси, буғу ва ёввойи эшак бўлиб, кийик ва унга ўхшаш гўштида қиздириш қуввати бўлмаган ҳайвонлар бўлмаса керак.

Касаллик ҳўлликдан бўлса, унинг бошланиш жойи бўлган юзни табиий шаклига келтириб боғлаш лозим. Агар яна тиришиш ҳам бўлса, олдин юмшатиб кейин [моддани] эритиш чоралари кўрилади. Қон [кўпайганлик] белгиларини топсанг, тил тагидаги томирдан қон ол ва биринчи умуртқа устнга тилмай қортиқ қўй.

Юз фалажини вужудга келитрувчи модда асабларнинг келиб чиққан жойларида ва юз мушакларида жойлашганлиги шубҳасиздир. Шунинг учун қиздириб қизартирувчи дориларни бўйин умуртқаларига ва жағга ишлатиш керак, чунки юз мушагига бўйин умуртқаларидан кўп [асаб] толалари келади. Қовоқ ва юз мушаклари эса улар жумласидан эмас, уларнинг тадбири миянинг олдинги бўлагини тозалаш, шунингдек бўйин умуртқаларига ва жағга қуруқ пахтадоғ ишлатиш, уларни ишқалаш, бошни ҳам ишқалаш, айниқса касал кўп оч қолган вақтида [ишқалаш керак].

Юз фалажигга учраган кишининг юзини сирка билан доимо ювиб туриш ва юқорида айтилган жойларга сирка суриш, айниқса ичига латифлаштирувчи дорилар солиб қайнатилган сирка ёки хардал эзиб солнган сирканн суриш, фойдали тадбирлардаидир. Бу тадбир бўшашишдан бўлган юз фалажи учун ажойиб тадбир бўлса ҳам, тиришишдан бўлганига ёқмайди. Дармана, бўйимодарон, исириқ, дафна дарахти ва шунга ўхшаш дорилар қайнатмасига юзни тутилади ва [касал ётган жойда] пастдан жинғил ва юлғун каби дарахтларни ёқилади, агар бу дорилар фойда қилмаса, қулоқ орқасидаги томир доғланади. Бунда томоқ чайниладиган дориларни бошқа ҳоллардагидан кўра кўпроқ ишлатишга буюриш керак. Яна чайналадиган дорилар, айниқса игир, мускат ёнғоғи ва назла ўти истеъмол қилиниб турилади; қора ҳалила ҳам улар учун чайналадиган саналади.

Чайналадиган дориларни касал томонда чайнаш керак. Касални қоронғи уйга жойлаштирилади. Касалнинг бурнига тирна, қирғий, бўри ёки зогора балиқнинг

Ўтини, ёки наша уруғи, самсоқ ва лавлаги ширасини ёки гулсапсар ёғи билан қўшиб Эрон қаврагининг сувини, ё бир ясмиқ миқдордаги *фарфиюнни* хотин сути билан қўшиб юборилади. Бош касалликларини даволаш қондаларнда биз эслатиб ўтган дорилар билан [касалнинг] бошини тозалаб даволанади. Улар учун синалган аксиртирадиган дорилар *ритта*, яъни ҳинд фундуғи, айниқса унинг устки пўчоғи, яна бўтакўз, ёввойи бодринг шираси ва *артанисодир*. Баъзан бу дориларни аксиртириш билан бирга қиздирувчилиги бўлган қундуз қири, седана ва бошқа дорилар билан ҳам аралаштирилади, бурунга юбориладиган энг яхши дори бўтакўз сувидир. Бунинг сувидан икки *дирҳамни* бир *донақ* Эрон қаврағи ва ярим *дирҳам* зайтун ёғи билан қўшиб бурунга юборилса, [яхши] фойда қилади, ҳатто беш кунда тузатади.

Гоҳо, [юз фалажига учраганларга] ойнага қараш буюрилади, шунда улар доимо юзларини баробарлаш учун уринадилар. Юзни тузатиш учун энг мувофиқ ойна [биз оз] уринтирадиган хитой ойнасидир.

Болаларга баҳор охирида юз фалажн тегса, уларга етти кунгача кичик *атрифул* ичирилади ва нўхат суви билан овқатлантирилади.

ҚАЛТИРОҚ КАСАЛЛИГИ, УНИНГ ТУРЛАРИ БЕЛГИЛАРИ ВА УНИ ДАВОЛАШ

Қалтироқ касаллиги қурол аъзоларига тегишли касаллик бўлиб, у ҳаракат қилдирувчи қувватнинг мушакларни узлуксиз ҳаракат қилдиришдан ожизлиги, шунингдек [аъзонн] ҳаракат қилдириб ихтиёрий ҳаракатга қотишувчи ва унга монелик қилувчи оғирликка қарши туришдан ожизлиги сабабли пайдо бўлади; натижада ихтиёрий ҳаракатлар ихтиёрсиз ҳаракатларга ёки ихтиёрий тўхташлар ихтиёрсиз ҳаракатларга аралашиб кетади. Увушиш — сезиш қувватининг зарарланиши бўлгани каби қалтироқ ҳам ҳаракат қилдирувчи қувватнинг зарарланишидир. Бунинг сабаби ҳаракат қилдирувчи қувватда, ёки қурол аъзода, ёки ҳар иккаласида ҳам бир вақтда бўлади.

Баланд жойдан [пастга] қараш, девор устида юриш, атоқли ва ҳайбатли кишилар билан сўзлашиш каби хавфли ва қўрқинчли ҳоллар, шунингдек нафсоний қувватларни тутувчи бошқа [таъсиротлар], ёки қувват ҳаракатидаги тартибни бузувчи ғамгинлик, хафалик ва

шодлик сабабли [ҳаракат қилдирувчи] қувват заифлашуви натижасида қалтираш пайдо қилади. Кўпинча ғазаб ҳам шундай [таъсир кўрсатади], чунки у руҳ ҳаракатида нотекисликни келтириб чиқаради. Тўлиқлик ва тўйганлик устига кўп жинсий алоқа қилиш ҳам қувватни кучсизлантириб [қалтираш] пайдо қиладиган сабаблардан саналади.

Қурол аъзодан бўладиган [қалтираш] асабларнинг бир мунча бўшашувидан, лекин фалажликдаги даражада эмас, вужудга келади, шунда [аъзо] ўзини ҳаракатдан тутолмайди, бундай ҳол кўн ичиб, кетма-кет маст бўлиш, совуқ сувни кўп ёки бевақт ичиш натижасида аъзоларда тикилмалар воқе бўлиб, [ҳаракатлантирувчи] қувватнинг [аъзога] тугал ўтолмай қолиши натижасида ҳам қалтираш пайдо бўлади. Тикилма пайдо қилувчи модда баъзан йўлларнинг [деворидан] кўчиб ҳаракат қилади, шунда у [ҳаракатлантирувчи] қувватнинг ўтишига гоҳо йўл беради ва гоҳо тўсқинлик қилади, баъзан у ҳеч бир кўчмайди. Гоҳо [қалтираш] қурол аъзонинг эркин букилишига тўсқинлик қиладиган қуришидан ҳам вужудга келади.

Умумий [сабаблардан бўладиган қалтироқда] қурол аъзога бирор зарар етиб, бу нарса [ҳаракатлантирувчи] қувватнинг зарарланишига олиб келади. Масалан, аъзога сиртқи қаттиқ совуқ тегса, уни бирор нарса чақса, унга хилт [қуйилса], ёки куйишда бўладигани сингари қаттиқ иссиқ етишса, ёки бошқа бирор нарса юз берса [ҳаракатлантирувчи] қувватга зарар етади. Баъзан у қувватга ҳам ўзига хос бўлган зарар, аъзога ҳам ўзига хос зарар етиб, сўнгра иккала зарар бирга кўшилади.

Қалтираш баъзан ҳамма аъзоларда бўлади, баъзан зарарнинг бир мушакка етиб, бир мушакка етмаслигига қараб қўлда ёки бошнинг ўзнда бўлади.

Билгинки, қишда [гавданинг] чап томонидан бошланадиган қалтироқ энг ёмон қалтироқдар. Кекзалардаги қалтироқ даволаш билан кетмайди.

Белгилар. [Қалтирашнинг белгилари] юқорида айтиб ўтилган сабаблардир, улар маълум.

Даволаш. [Фалаж ҳақидаги] бошқа бобларда айтилган тadbирлар ишлатилади: тикилмаларни очилади, бўшашини йўқотилади, бўшатилади, асабларни кучайтирилади, шунингдек, агар зарур бўлса, уларни ҳўлланади, агар қалтироқ бирор касалликдан келган кучсизликдан бўлса, [касалини] бақувват қилинади, агар

у сескантирувчи совуқ ёки ичилган [совуқ] нарсадан бўлса, иситилади, яна зарур бўлса, силанади, уқаланади ва силкитилади. Шунингдек [касални] умумий қондаларда кўрсатилгандек қилиб иссиқ булоқ сувларида, масалан, содални, зирниҳли, *мумиёли* ёки гугуртли сувларда чўмилтириш лозим; денгиз суви ҳам фойдалидир. Агар қалтироқ совуқ сув сабабли пайдо бўлган бўлса, сода ва хардал билан компресс қилинади ва [баданга] қуст ёғи суртилади; агар у ичкиликни кўп ичганликдан бўлса, бўшатилади, ёввойи бодринг ва шунга ўхшаш нарсанинг ёғи ишлатилади ва [баданга] доимо қуст ёғи суртиб турилади; бу жиҳатдан қора беда ёғи ҳам ажойиб хусусиятга эга. Хўл беда боғлашнинг ҳам [фойдаси] бор. Агар [касалликнинг] сабаби шимилган ёки қуюқ хилтлар бўлса, ёки касаллик ўрнашган бўлса, биринчи умуртқага қортиқ қўйилсин ва касални қиздирилган ёғ ваннасига ҳамда фалаж, тиришиш ва *кузоз* бобида эслатилган ҳайвонлар қайнатма-сига ўтқизилсин. Бу тадбирларнинг охирида қундуз қирини асал шаробига ёки катта *иёражларга* солиб ичирилади; яна газгаўт ва талоқ гиёҳи билан тайёрланган ҳаб дорини ҳам ичирилади. Бу хил [касалларга] қуён мияси жуда фойда қилади, уни қовуриб ейилади. Қалтироққа учраган кишига асал шаробини ярим *уқия* гулхайри дони ва *домуюн* барги солиб қайнатилган сув билан ичириш ҳам фойдали тадбирлардан ҳисобланади. Шунингдек уларга *Ғофит* ширасини сув билан ичирилади ва бўшашишдаги даволаш тадбирларининг худди ўзи ишлатилади. Агар қалтираш бошнинг ўзидагина бўлса, уларга бир ёки икки *дирҳам* вазнидаги рум райҳонининг ўзини ёки уни *иёраж фикро* билан қўшиб ҳаб дори қилиб ёки асалга солиб ичириш синалган тадбирлардандир. *Қуқоё* ҳаб дорисидан ҳар ўн кунда бир мартаба бир *дирҳамдан* икки ярим *дирҳам-гача* ичириб ҳам синалган.

Уларга [бериладиган] овқат тез ҳазм бўладиган бўлиши керак, шароб ҳам, совуқ сув ҳам уларга зарар қилади. Улар учун ёмғир суви зарари озроқ сувлардан саналади. [Қалтироқда], шунингдек бутун асаб касалликларида энг яхши ва зарари кам сув ёмғир сувидир.

[Қалтироққа учраганларга] томирдан кўп қон олдириш зарар етказилади.

КҮЗ КАСАЛЛИКЛАРИ

КҮЗНИ ДАВОЛАШДАГИ УМУМИЙ ҚОНДАЛАР

Кўзни даволаш кўз касалликларига қарши [тадбир] кўришдир. Кўз касалликлари моддали мизож, ёки содда мизож сабабли, таркиб сабабли, ёки узлуксизликнинг бузилиши сабабли пайдо бўлганлигидан [кўзни] даволаш ҳам бўшатишдан, шишларни даволаш ҳам шунга киради, ё мизожни ўзгартиришдан, ё ўйнаб чиққан кўз соққасини тузатишдаги каби кўринишни тузатишдан, ёки [ярани] битказиш ва эт ундиришдан иборат бўлади.

Моддани кўздан кетказиш уни [кўздан] тортиш билан ёки моддани оқизиш йўли билан бажарилади. Кўздан моддаларни тортишда, олдин унн гавда тўлиқ бўлса бутун гавдадан, кейин [юқорида] билганингдек, мияни тозаловчи дорилар ёрдами билан миядан тортилади, сўнгра [моддани] кўздан кўчириб, бурун йўлидан ва кўзга яқин томирлардан, масалан, кўзнинг бурун томон бурчакларининг томирларидан кетказилади. Моддаларни кўздан оқизиш эса, ёш оқизувчи дорилар воситаси билан қилинади.

Кўз мизожини ўзгартириш ҳам махсус дорилар билан бўлади. Кўзда узлуксизликнинг бузилиши пайдо бўлса, унча кўп қуритмайдиган ва ҳеч ачиштирмайдиган дорилар билан даволанади. У дориларни кўз яллиғлалиши ва кўзнинг бошқа касалликлари тўғрисида баён қиладиган сўзимиздан биласан.

Билишинг керакки, кўзда моддали касалликлар бўлганда овқатни озайтириш, яхши хилт пайдо қиладиган нарсаларни ейиш, буғ пайдо қиладиган ва ҳазми ёмон нарсалардан сақланиш лозим.

Модда бирор аъзодан кўзғалган бўлса, ўша аъзо томиридан қон оласан. Модда [миянинг] сиртқи пардасидан келаётган бўлса, қортиқ солиб, пешонага қайтарувчи дориларни қўясан. Иссиқ модда учун қовун пўчоги, совуқ модда учун оқ зок қайтарувчи дорилардан саналади.

Кўз касаллигида қон олинадиган томирлар қифол ва бош атрофидаги [турли] томирлардир. [Бошнинг] олд қисмидаги [томирлардан қон олиш] моддани кўчириш учун, орқа қисмидаги [томирлардан қон олиш] эса, моддани тортиш учун фойдалироқдир.

Билгинки, кўзда модда пайдо бўлиб, уни кўздан бошқа бир аъзога кўчириш лозим бўлса ва модда ҳали кўзга қуйилиш йўлида бўлмаса, энг тўғриси, уни бурун тешикларига кўчириш керак. Шу [йўл билан] кўчириш бўлиб, аксиртирадиган ва бурунга тортиладиган дорилар билан бўлади.

Кўз дориларининг баъзиси кўз мизожини ўзгартирувчи бўлиб, уларнинг баъзилари совитувчи бўлади. Масалан: итузум ва қизил тасмадан сиқиб олинган сувлар, сачратқи суви, сутчўп суви, гул суви, қизил гул суви ва испагул шираси. Бошқалари эса қиздирувчи бўлади, масалан: мушк, мурч, игир, кончўп ва буларга ўхшаган дорилар. Тўтнё, сурма, олтин ва кумуш тўпони каби баъзи дорилар қуритувчи; ўрмонқара [момисо, сабр, филзахра, заъфарон ва қизил гулдан тайёрландиган шамчалар каби баъзи дорилар эса, буриштирувчи бўлади. Сут, янчилган бодом, тухумнинг оқн ва ўсимлик ширалари — юмшатувчи. Баъзи дорилар етилтирувчи бўлади, масалан: зарчўба, сариқ йўнғичқа ва заъфарон суви, шинни, айниқса нон ботирилган [шинни] шундай. Анзиратгўштхўр, арпабодиён суви эритиб тарқатувчи, меҳригиёҳнинг суви, кўкнор ва афюн каби баъзи дорилар оғриқсизлантирувчи дорилардан саналади.

Билгинки, кўз касалликлари билан бирга бош оғриги бўлса, аввал бош оғригини даволашнинг керак, бош оғригини кетказмай туриб кўзни даволама! Бўшатиш, тозалаш ва [бўлак] тўғри келадиган тадбир қаноатлантирмаса, бу нарса кўз мизожининг совуқлигини ва кўз қатламларида модда борлигини билдиради; у модда кўзга келган озиқни бузиб туради. Ёки шу кишининг миясида ва бошқа аъзода кучсизлик бор бўлиб, ўша жойдан кўзга назлалар тушаётганлигини билдиради, шу нарсаларни ёдингда тут!

КЎЗНИНГ СОҒЛИҒИНИ САҚЛАШ ВА КЎЗГА ЗАРАР ЕТҚАЗАДИҒАН НАРСАЛАР

Кўз соғлигини сақламоқчи бўлган киши чангдан, тундан, иссиқ ва совуқликда мўътадил бўлмаган ҳаволардан, қаттиқ совуқ ва иссиқ [самум] шамоллардан

кўзини сақлаши лозим. Кўзни узоқ вақтгача бир нарсадан ажратмай тикилиб туришдан сақланиш керак. Кўп йиғлаш кўзни тозалаб турувчи тадбирлардандир.

Майда нарсаларга камроқ қараш керак, лекин баъзи вақтларда кўзни машқ қилдириш учун қараш мумкин. Узоқ вақт чалқайиб ухламаслик керак. Жинсий алоқа-ни кўп қилиш кўз учун энг зарарли нарсадир; тез-тез маст бўлиш, қоринни жуда тўлдириб овқат ейиш, тўлиқлик ҳолатида ухлаш, ҳамма ғализ овқатлар, шароблар ва бош томонга буғ юборадиган нарсалар ҳам шундай [зарарлидир]. Гандано ва қора беда каби мазаси ўткир нарсалар шу кейингилар жумласидандир. Ҳаддан ортиқ қуритувчи нарсалар ҳам [кўзга] зарарли, масалан, кўп миқдордаги туз ва шунингдек карам ва ясиқ каби кўп буғ пайдо қилувчи нарсалар. Содда дориларга оид бобларда баён қилиниб, кўзга зарарли экани аниқланган нарсалар ҳам шундай. Яна, кўп ухлаш ва кўп ухламасликнинг ҳам кўзга қаттиқ зарар етказишнинг билиш керак, ҳар иккаласининг ҳам мўътадил бўлиши кўз учун энг мувофиқдир.

Сурма ва тўтиёдан тайёрланган турли мураккаб дорилар, масалан, тўтиёни самсоқ суви ва рум арпабодиёнининг суви билан ишлаб тайёрланган турли [дорилар] кўзга фойда қилиб, кўз қувватини сақлайди. Арпабодиён сувини ҳар вақт кўзга суриб туриш, ажойиб яхши фойда беради. Ширин анордан тайёрланган кўзни ҳўлловчи дори ҳам ажойиб фойдалидир. Шунингдек ширин ва нордон анорларнинг иккаласидан пўчоқлари билан бирга сиқиб олинган сувларини асалга қориб, тандирда етилтириб, тайёрланган ҳўлловчи дори ҳам юқоридагидек фойда беради. Бунини ўз жойида биласан. Тиниқ сувга шўнғиб, сув ичида кўзни очиш — кўзни тозалаб равшан қиладиган тадбирлардандир.

Кўришга зарар етказувчи нарсаларга келсак, улар баъзи ишлар ва ҳаракатлар, баъзи овқатлар ва уларни ишлатишдан иборатдир. Бу каби ишлар ва ҳаракатларга: ҳамма қуритувчи [нарсалар], масалан, кўп жинсий алоқа, ёруғ нарсаларга узоқ вақт тикилиб қараш ва майда хатларни ҳаддан ташқари кўп ўқиш киради. Бу [ишларнинг] мўътадил даражадагиси зарар қилмайди. Шунингдек нозик ишларни бажариш ва тўлиқлик ҳолатида ҳамда кечки овқат устига ухлаш ҳам [зарарлидир]; кўзи кучсиз киши овқати ҳазм бўлганигача сабр қилиб, кейин ухлаши керак. Тўлиқлик [нинг ҳамма тури], табиатни қуритувчи ҳамма нарсалар, қонни қуюқ-

лаштирадиган шўр, мазаси ўткир ва бошқа [шунинг-дек] нарсалар кўзга зарар қилади, маст бўлиш ҳам шундай зарарлидир. Қусиш меъдани тозалаш жиҳатидан зарар қилади. Агар қусиш зарур бўлса, овқатдан кейин секинлик билан қустириш керак. Ҳаммомга [кўп] тушиш, ҳаддан ташқари уйқу, қаттиқ йиғлаш, томирдан кўп қон олдириш, айниқса кетма-кет қортиқ қўйиш зарарлидир.

Шўр, мазаси ўткир, буғ пайдо қиладиган овқатлар, меъданинг оғзига азият берадиган нарсалар, гандано, пиёз, саримсоқ ва тоғ қорарайҳони пишган зайтун, укроп, карам ва ясмиқ ҳам кўзга зарар қиладиган нарсалардан саналади.

Овқатларни ўз жойида айтилганига кўра, ҳазми бузиладиган ва буғи кўпаядиган даражада емаслик керак.

Уларни мен қуйида айтадиганлардан ва шу Учинчи китоб мақолаларидан биласан.

КЎЗ ЯЛЛИҒЛАНИШИ [РАМАД] ВА ҚИТИҚЛАНИШИ

Кўз яллиғланишининг баъзиси ҳақиқий бўлади, баъзиси эса яллиғланишга ўхшаш бўлиб, уни *такаддур* ва *тахассур* деб аталади. Кўзни қитиқловчи ва қизартирувчи сабаблардан пайдо бўладиган қизиш ва ҳўлланиб туришга *тахассур* дейилади.

Қуёш [нури] ва [қуёшдан] куйиб бош оғриши, бир кунли қиздирувчи иситма, чанг, тутун, баъзан совуқ [ҳам], чунки совуқ [кўзни] буриштиради, кўзнинг зарба ейиши, чунки зарба кўзни [шиширади], кўзга уриладиган қаттиқ шамоллар ҳам шу хатарни келтириб чиқарувчи сиртқи сабаблардандир.

Шуларнинг ҳаммаси сабаб билан биргалашиб келадиган энгилгина таъсирдан иборат бўлиб, сабаб йўқолса, узоқ вақт қолмайди, буни даволанмаса ҳам сабаби кетиши билан ўзи ҳам кетади, бу [иллатни] юнон тилида *тараксис* деб аталади.

Агар бунга гавдага тегишли ва аввалги сиртқи сабабга кўмаклашадиган [яна бошқа] бирон сиртқи сабаб ёрдам берса, шу вақтда у бир кунлик иситмалар, бошқа иситмаларга айлангандек, ҳақиқий яллиғланишга ўтади. Бундай ўтннинг бошланишида, уни юнонча *аквикама* деб аталади.

Кўз яллиғланишининг турларига кўз қўтиридан кейин келадиган баъзи турлар ҳам киради. Бунинг сабаби кўзнинг тирналиши бўлиб, у бошланишида кўз

қитиқланиши каби ўтади, буни кўз қўтирини кеткизгандан кейин даволаб бўлади.

Умуман, кўз яллиғланиши кўзнинг эт қатламндаги яллиғлашдир. Бундай яллиғлашнинг баъзи содда бўлиб, томирларнинг бўртиши, ёш оқиши ва оғриқ билангина ўтади. Баъзан яллиғланиш кучли бўлади. У кенг [тарқалиб], кўз оқи қорачиқ устигача ўсиб уни бекитади ва кўзни юмишга монелик қилади, буни хемоз деб аталади. Бизда бу [касаллик] *вардинаж* номи билан машҳурдир. Бу кўпинча моддаларининг кўплиги ва кўзларининг кучсизлиги сабабли болаларда пайдо бўлади. Кўз яллиғланиши фақатгина иссиқ моддадан бўлавермай, балки шиллиқ ва савдо моддаларидан ҳам бўлади.

Ҳақиқий кўз яллиғланиши кўз гўлагининг фақат эт қатламидаги яллиғланиш бўлиб, ҳар бир яллиғланиш ё қондан, ё сафродан, ё шиллиқдан, ё савдодан, ёки елдан келадиган бўлганлиги сабабли, кўз яллиғланиши ҳам шу сабабларнинг бири билан алоқадор бўлади. Баъзи яллиғлантирувчи хилт кўзда туғилади, баъзан назла бўлиб, бошни ўраб турган сиртқи парда йўли билан ёки ички парда йўли билан миядан кўзга тушади. У, асосан миядан ва мия теварагидан [тушади], чунки мияда кўп модда йиғилиб, у тўлса ва кўз кучли бўлмаса, у яллиғланишга мойил бўлади.

Баъзан, ички ёки сиртқи артерияларда чиқиндилар кўпайса, улар кўзга қўйилади.

Баъзан, модда кўзга мия ва бошдан келмайди, балки бошқа аъзолардан келади, айниқса кўз мизожи бузилиб, кўз кучсизланса, [ва] касалликларга мойил бўлиб қолса, бундай кўзга ортиқча нарсалар қўйилади.

Модданинг қўйилиш ва туғилиш вақтига қараб кўз яллиғланиши турларининг баъзиси даврли ва [баъзиси] вақти-вақти билан бўлади.

Кўз яллиғланишидаги оғриқнинг кучи кўз қатламларини ўядиган, ачитиб қўйдирувчи хилтга ё [у қатламларни] чўзувчи кўп миқдорда тўпланган хилтга, ёки қуюқ буғга боғлиқдир. Шу сабабларнинг турига қараб оғриқлар ҳам турлича бўлади. [Яллиғлантирувчи] моддалар [юқорида] билганингдек, бутун гавдадан, ё бошнинг ўзидан, ёки кўзга иссиқ ё совуқ ёмон модда етказувчи томирлардан келади. Баъзан улар кўзнинг ўзида бўлади. Бу кейинги ҳол кўзда тўхталиб қолган хилт сабабли ёки узоқ давом этган кўз яллиғланиши натижасида кўз табақаларининг мизожи бузилиб, кўзга келадиган озиқлар бузилишидан бўлади.

Чақчайма кўзли киши кўз яллиғланишига кўпроқ мойил бўлиб, [кўзнинг] кўтарилиб туриши унинг ҳўлигидан ва тешиқларининг кенглигидан бўлади.

Гоҳо, кўз яллиғланишининг баъзи турларида ҳазмининг сусайиши сабабли совуқ ёш оқиши кўпаяди.

Кўпинча, табиий ич равонлиги билан кўз яллиғланиши тарқалади.

Билгинки, кўз яллиғланишининг ёмон сифатли бўлиши модданинг хусусиятига қараб, унинг аўрайиши эса модданинг миқдорига қараб бўлади.

Билгинки, жанубий мамлакатларда кўз яллиғланиши кўп учрайди ва тездан тузалади. Кўп бўлишининг сабаби [у ердаги кишиларда] моддаларнинг оқувчанлиги ва буғларнинг кўплиги бўлса, тез тузалишнинг сабаби эса уларнинг аъзоларидаги тешиқларнинг очиқлиги ва ичларининг равонлигидир. Агар уларга тўсатдан совуқ таъсир қилса, кўзғалган хилнинг оқиш ҳаракатига буриштирувчи монеликнинг таъсири туфайли кўз оғриги оғирлашади. Совуқ мамлакатларда ва совуқ вақтларда кўз оғриги кам учрасада, лекин оғирроқ ўтади. Кам бўлишининг сабаби, у ерларда ва у вақтларда хилтларнинг [кўзғалмай] тинч туриши бўлса, оғир бўлишининг сабаби ҳам хилтлар бирор аъзода ҳосил бўлганида [совуқдан] йўлларнинг торайиши сабабли тез тарқалмаслиги ва [кўз] пардаларини ёриш даражасигача кучли чўзишидир. Совуқ қиш ўтиб, иссиқ ва ёмғирли баҳор келса ва ёз чўзилса, кўз яллиғланиши кўпаяди. Шунингдек қиш иссиқ ва «жанубий» бўлса, гавдани хилтларга тўлғазади, унинг кетидан келган совуқ баҳор, у хилтларнинг [ҳаракатини] тўхтатиб қўяди. Салқин ёзда, айниқса у иссиқ қишдан кейин келса, кўз яллиғланиши кўпаяди. Баҳори жанубий [иссиқ], қиши қуруқ ва «шимолий» [совуқ] бўлган [йилининг] ёзида ҳам [кўз яллиғланиши кўпаяди].

Қаттиқ гавдаларни шимолий мамлакатларга, юмшоқ ва ғовак гавдаларни жанубий мамлакатларга солиштира. Иссиқ мамлакатларда кўз яллиғланиши кўпроқ учрагани каби, киши жуда иссиқ ҳаммомга кирса, у ҳам кўзини сўзсиз яллиғлатади.

Билгинки, тўғри даволаш ва жуда яхши тозалашга қарамай, кўз яллиғланиши ва кўз ҳолининг ўзгариши давом этаверса, бунда сабаб, кўзда тўхталиб қолган ёмон модда бўлиб, у [модда] кўзнинг озиқланишини бузиб туради, ёки юқорида айтганимиздек, мия ва ботдан тўшаётган назла бўлади.

КЎЗ ЯЛЛИҒЛАНИШИНИНГ БАРЧА ТУРЛАРИГА ВА КЎЗГА НАЗЛАЛАР ҚУЙИЛИШИГА УМУМИЙ БЎЛГАН ДАВОЛАШ [УСУЛЛАРИ]

Моддадан бўладиган кўз яллиғланишини ва моддадан бўладиган бошқа кўз касалликларини даволашдаги умумий қонун овқатни кам ейиш, енгил овқат ейиш, яхши хилтни вужудга келтирадиган овқатни танлаш, буғ пайдо қилувчи ва ҳазми ёмон овқатдан, жинсий алоқадан, ҳаракат ва уринишдан, бошни ёглашдан, шароб [ичишдан], нордон, шўр ва аччиқ нарсалардан сақланиш ва доимо ични юмшатиб туришдир. Қифол томиридан қон олиш кўз яллиғланишни турларнинг ҳаммасига ёқади. [Касал кишининг] оқ нарсаларга ва ёруғликка қарамаслиги керак, балки унинг олдига ёзиладиган ва теварагини ўраб турадиган нарсалар қора ва кўк бўлиши керак. Беморнинг юзига кўзини тўсиб турадиган қора латта осниш керак; кўзн касал маҳалда қора латта осилиб, соғая [бошлаганда] ҳаворанг латта осилади. У кишини ухлатишга мойил қилиш учун унинг турадиган уйи бир оз қоронғи бўлиши керак. Чунки уйқу энг яхши илождир.

Сочнинг узайишига йўл қўймаслик керак, чунки сочнинг узайиши кўз яллиғланишида жуда зарарлидир. Лекин соч аслида қўйилган бўлса, ҳўлликларни ўзига озик сифатида тортиб қуритиши сабабли фойда қилади.

Гавда тоза бўлсаю, кўз яллиғланишини пайдо қилиб турган хилт қуюқ қон жинсидан бўлиб томнрларда бўлса, айниқса касалликнинг охирида ҳаммомга тушиш — моддани суюлтириши сабабли, [сув] қўшилмаган шароб ичиш — моддани қўпориб чиқариши сабабли фойдалидир. Бўшатилишдан кейин ҳаммомга тушиш кўз яллиғланишида, айниқса унинг оғригини тўхтатадиган компресс ишлатилган бўлса, энг яхши даводир.

Кўз яллиғланишида ва моддадан бўладиган бошқа кўз касалликларида ёстиқни баланд қилиш ва бошни қуйига энгаштиришдан сақланиш зарур тadbирлардан ҳисобланади. Бошга ёғ ишлатиш кўз яллиғланиши учун жуда зарарли бўлганидан ундан сақланиш керак. Қулоққа ёғ томизишининг ҳам зарари жуда зўр, [ҳатто гул ёғи бўлса-да], чунки бу кўпинча кўз оғригини зўрайтиради, ҳатто кўз қаватларини торайтиради. Агар модда бирор аъзодан қўзғалган бўлса, шунда у аъзони бўшатиш лозим, шунингдек томирдан қон олиш, ҳуқна қилиш ва бошқа воситалар билан [моддани] қарши

томонга тортиш керак бўлади. Баъзан қифолдан қон олиш кифоя қилмайди ва модда келиб турган йўлни тўсиш учун чакка ёки қулоқ артериясидан қон олишга эҳтиёж сезилади. Бу тадбирни модда кўзга сиртқи артериядан келаётган бўлса қўлланилади. Ўша [сиртқи] артерияни очмоқчи бўлинса, аввало сочни олиб, синчиклаб текшириш керак: у кичик-кичик артерияларнинг қайсиси каттароқ, уриши зўрроқ ва иссиқроқ бўлса, ўшаниси очилади. Агар у томир одатда чиқариб кесиладиган томирлардан бўлса, яхшилаб чиқариладики, у катта бўлмай, кичик бўлади. Баъзан чаккадаги томирлардан бирини ташқарига чиқарилади. Олдин эҳтиётлик билан юқорида эслатилган — кесиладиган ва узиладиган кичик артерияларнинг энг каттаси ва энг иссигини танлаб, кейин уни кесиш керак. Кесишдан олдин кесиладиган жойнинг пастроғидан [томирни] ипак билан қаттиқ боғлаб қўйиш, кейин ўша боғланган жойнинг юқорисидан кесиш керак бўлади. [Кесилган жой] йиринглагач, бойлоқни ечиб юбориш мумкин. Каттароқ томирни очишда шундай [эҳтиёт ва тадбир]га муҳтож бўласан, Аммо кичикларидаги қонни оқизиш учун уларни тилиб юборишнинг ўзи кифоя қилади.

Энсага қортиқ қўйиб қон олиш ва пешонага зулук солиш юқорида айтилганга яқин фойдани беради. Қнлинган ишлар тинчитмаса, кўзнинг бурун томонидаги бурчак томиридан ва пешона томирларидан қон олинади. Лекин бўйин чуқурига қортиқ қўйиб қон олишнинг фойдаси каттадир.

Касаллик узоққа чўзилса, куйдирилган мис ва куйдирилган зок солинган шамчалар ишлатилади. Баъзан фақатгина сабрни кўзга сурма қилиш кифоя қилади. Кўз яллиғланиши узоққа чўзилиб, ҳеч бир нарса фойда бермаса, кўз қаватларида кўзга келадиган овқатни бузувчи ёмон модда борлигини билгин! У пайтда ювилган тутини кўрғошин упаси, ювилган тилла тўпонн, крахмал ва елим каби бир оз юмшатувчи нарсалар билан аралаштириб ишлат!

Назлани тўхтатиш учун баъзан бошнинг тепасини доғлашга тўғри келади. Чунки кўз яллиғланишининг давом этиши баъзан назланинг давом этнши сабабли бўлади.

Кўз яллиғланишининг келиб чиққан жойи бош ички пардалари бўлса, даволаш қийин, лекин [бунда] кучли бўшатиш — даволашнинг асоси саналади. Шу билан бирга бошни кучайтирадиган ва бошни кучайтиришда

машхур бўлган қуюқ суртмалар ишлатилади. Масалан: ҳўл кашнич суви билан қўшиб сунбул, гул ва араб акациясининг ширасидан тайёрланган қуюқ суртмани, ёки ҳўл кашничнинг ўзини, ёки бир оз заъфарон билан уннинг қуруғини бошнинг маълум жойига бир соат ёки икки соат боғлаб қўйиб, кейин ечилади.

Гоҳо шу қуюқ суртма ўрнига ёпиштирувчи ва ўткир моддаларни мўътадил қилувчи дорилар ишлатилади, турли сутлар ўша дорилар жумласидандир. Кўзга томизилган сутни узоқ вақт сақлаш яхши эмас, балки вақт-вақтида тушириб янгилаш керак. Тухум оқи ҳам кўзга томизиладиган дорилардандир, бироқ буни янгилаш зарур эмас, балки бирор соат қўйилса ҳам зарар қилмайди. Сут кўпроқ тозаласа ҳам, тухум оқи сутдан яхшироқ. Тухум оқи юмшатиш ва силлиқ қилиш билан бирга, у ёпишмайди ва тешикчаларни тўсмайди. Сарик йўнғичқа қайнатмаси эса тарқатиш, етилтириш билан бирга силлиқ қилади ва оғриқни тўхтатади. Гул ёғи ҳам шунга ўхшашдир.

Қисқаси: кўзга, айниқса кўз яллиғланишига ишлатиладиган дорининг дағал бўлмаслиги ва шунингдек аччиқ, нордон ёки ўткир маза каби кайфиятларга эга бўлмаслиги лозим. Дағаллигини кетказиш учун яхши янчиш керак. Мумкин бўлганича, мазасиз қиздирувчи дорилар билан кифояланишнинг керак, чунки улар яхшидир.

Гоҳо кўз яллиғланишида бурунга юбориладиган қайнатма ва шуларга ўхшаш дорилар ишлатилади. Булар бурундан модданинг айрим қисмини чиқаради. Бу хил дориларни уларнинг бошқа бирор моддани тортиш хавфи бўлмаган тақдирдагина ишлатиш керак.

Кўз яллиғланишида гоҳо томоқни чайиладиган дорилар [ҳам] ишлатилади. Иссиқ сувга булут ёки жун ботириб компресс қилиш ҳам фойдали тадбирлардандир. Баъзан бу [тадбирни] бир ёки икки марта ишлатиш кифоя қилади. Баъзан, кўз яллиғланишининг кучли ва кучсизлигига қараб [компрессни] қайта-қайта ишлатиш керак бўлади. Компресс учун қашқар беда ва сариқ йўнғичқа қайнатмаси ишлатилса, фойдаси жуда яхши бўлади.

Гоҳо пешонага қайтарувчи дорилар суртилади, айниқса модданинг қўйилиш йўли бошнинг сиртқи пардаси бўлса, шундай қилинади. Қайтарувчи дорилар эса қовун пўчоғи, *момисо* шамчалари, *филзаҳра*, сабр, гул уруғи, заъфарон ва анзиратгўштхўрлардан иборат.

Ширалардан итузум шираси билан қизил тасма шираси шулар туркумига киради. Шунингдек жумрут, арпа толқони, итузум ва брҳн ҳам шулардандир. [Кўз] чиқиндисин жуда ўткир ва суюқ бўлса, унга мози, аноргули ва темиртикан каби қаттиқ буриштирувчи чапиладиган дорилар ишлатилади. Назла йўлларига шуларни қуюқ суртма қилиб боғлашнинг зўр таъсири бор, айниқса модда иссиқ бўлса қилинади. У совуқ бўлса, аъзони қуритувчи, буриштирувчи, кучайтирувчи ва қиздирувчи дорилар ишлатилади. Масалан: симоб, олтингугурт ва бурақдан тайёрланган чапиладиган дорилар [билан қуюқ суртма қилинади]. Кўзга доимо сут ёки тухум оқи томизиб ювиб, ифлосликлардан уни тозалаб туриш керак. Кўзга тегиш зарур бўлса, асталлик билан тегиш керак.

Кўз яллиғланиши кучли бўлса, [касал] ҳушидан кетиш хавфи пайдо бўлгунича томирдан қон олиш керак, чунки кўп қон олиш дарҳол тузатади.

Мумкин қадар шамчалар ишлатишни уч кун кейинга қўйиш лозим. [Унгача] юқорида айтилган бўшатишлар, моддаларни оёқ ва қўлга тортиш ва шунингдек турар жойлар ва [касалнинг] ҳолатлари ҳақида биз айтган нарсаларга доимо амал қилиш билан чекланилсин. Кейин биронта [бошқа дорини] ишлатиш зарар бермайди, кўпинча кўз яллиғланиши бошқа дори ишлатилмаса ҳам ўша тадбирлар билан тузалади.

Ичнин юмшатиш, албатта зарур, томирдан қон олингандан кейин қонга ғалаба қилган хилтни суриш керак. Тозалашдан олдин компресс қилиш ва ҳаммомга тушишнинг фойдаси йўқ. Улар баъзан кўз қаватларини касалликка дучор қиладиган даражада кўп модданинг тортнлишига сабаб бўлади.

Дастлабки кўз яллиғланишида кучли зичлаштирувчи ва кучли буриштирувчи дориларни ишлатмаслик лозим. Чунки улар кўз қаватларини зичлаштириб, [моддаларнинг] тарқалишига монелик қилади ва оғриқ зўраяди, айниқса у олдинроқ кучли бўлган бўлса зўраяди. Буриштиришни кучсиз бўлган дорилар ҳам [касалликнинг] бошланишида моддага монелик қилишга кифоя қилмайди, балки сиртқи қаватни зичлаштириб, у қаватда моддани қамаб қўйиш билан зарар етказиши мумкин. Агар шулардан биронтаси юз берса, доимо иссиқ сув билан компресс қилинади. Қашқар беда ширасида оқ шамчани эритиб ишлатиш яхши таъсир кўрсатади. Чунки бундан

тўлиқ бўлганида бундан кучлироқ дорини ишлатиш жуда зарарлидир.

Шимдирувчи дориларга келсак, [касалликнинг] бошида улардан жуда сақлан! Баъзан буриштирувчи дориларни ишлатгандан кейин, айниқса уларга оғриқсизлантирувчи дорилар аралашган бўлса, кўзга шакар ва асал қўшилган ширин сув томизишга тўғри келади. Агар шу томчидан касаллик зўрайса, унга чора кўриш учун зичлантирмайдиган совитувчи дори ишлатасан. Бундан олдин айтганимиздек, кўзни қийнамасдан сёкинлик билан йирингдан тозалашга эътибор бериш лозим. Чунки йирингнинг тозалаш оғриқни енгиллатади, кўзни равшан қилади ва дориларнинг кўзга таъсир этиши учун имконият беради.

Баъзан оғриқнинг қаттиқлиги меҳригиёҳ меваси, сутчўп ва кўкнорнинг шираси ва бир оз татим каби оғриқсизлантирувчиларни ишлатишга муҳтож қилади. Бироқ мумкин қадар уларни ишлатма, агар зарурият бўлиб биронтасини ишлатсанг, эҳтиётлик билан ишлат! Мумкин бўлса кўкнор, қайнатилган сув билан чалиб қориштирилган тухум оқи билан чеклан! Баъзан [оғриқсизлантирувчи дори билан бирга] сариқ йўнғичқа ишлатиш керак бўлади, чунки сариқ йўнғичқа шимдириши жиҳатидан оғриқни тўхтатишга ёрдам беради, оғриқсизлантирувчининг зарарини тарқатади ва кеткизади.

Модда суюқ ва ўйиб еювчан бўлса, менимча, афюн ва оғриқсизлантирувчиларни ишлатиш зиён бермайди. Кўзга зарар қилгани учун уларни ишлатиш тўғри эмас деб ўйласалар ҳам, буларнинг даволиги бор ва улардан кейин оғриқ қолмайди, бироқ афюн ўйиб еювчан, лекин чўзмайдиган моддадан пайдо бўлган оғриқларда тездан ёрдам беради.

Епиштирувчи, совитувчи ва суюлтирувчи дорилар [кўз яллиғланишидаги] ачишишнинг давоси бўлиб, биз ҳаммасини ўз жойида эслатадиган ва моддани камайтирадиган нарсаларимиз билан ишлатилади; кўзни бўшаштириш ва [моддани] тарқатиш эса, тортишишнинг давосидир.

Касаллик узоқ вақтгача чўзилса, кўзнинг бурун томондаги икки бурчагидан ва қулоқ орқасидаги артериядан қон ол! Кўзи яллиғланган ва кўзига назла тушадиган кишилар, бир неча марта лаб қайтариб айтганимиздек, бошни ёғлашдан ва қулоққа ёғ томизишдан сақланишлари лозим.

Кўз яллиғланиши иложларининг хулосаси бошқа яллиғланишларнинг иложи каби олдин [моддани] қайтариш, кейин шимдирншдан иборатдир. Лекин аъзо жуда эҳтиётликни талаб қилади; [моддани] қўпоровчи, қайтарувчи, суюлтирувчи, шимдирувчи ва тозаловчи дорилар қаттиқ тегмайдиган, сезгига алам етказмайдиган ва дағаллик пайдо қилмайдиган бўлиши керак. Бу эса қайтарувчи доридаги буриштириш қувватининг мўътадил бўлиши ва шимдирувчи доридаги ачиштиришнинг билинар-билимас бўлиши билан бўлади. У дориларнинг ачиштирмай қуритиши учун уларга тухум оқи каби нарса аралаштириш билан, ёки кўзга ишлатиладиган шамча қўйиладиган жойга она сутини соғиш билан, уларнинг кучи синдирилган бўлиши яхшироқ.

Модда бўшатиш билан бўлиб, оғриқ жуда кучли бўлмаса, «бир кунлик» деб машҳур бўлган ва тухум сариғи каби нарсалар билан аралаштирилган шамчани ишлат! Шунда беморнинг ўша кундаёқ соғайиши ҳақиқатдан узоқ эмас, уни кечқурун ҳаммомга тушириш мумкин. Қолган иш, қолдиқ моддани сунбул шамчаси каби дорилар билан шимдирншдан иборат.

Баъзан вақт [ва шароит] биринчи кунгёқ *истиштиқон* шамчасидан бир оз ишлатишни талаб этади, иккинчи кун кўпроқ ишлатилади, шу билан [касал] соғаяди.

Кўз яллиғланиши эскириб, моддаси шимдиришга бўйсунмаса, баъзан шундай бўшатилишда сабр ивтирилган сув билан чекланиш керак.

ФАСЛ. КЎЗГА ОҚ [ТУШИШИ]

Билгинки, кўзга тушган оқнинг баъзиси юпқа бўлиб, сиртқи сатҳда бўлади ва «булут» деб аталади; баъзиси қалин бўлиб, буни мутлақо оқлик деб аталади. Иккаласи ҳам яра ёки тошманинг тешилиб оқиб битишидан пайдо бўлади.

Даволаш. [Кўзга тушган] оқнинг юпқасини ва юмшоқ баданлиларда пайдо бўлганини доимо иссиқ сувлар билан буғлаш, ҳаммомда иссиқ сув билан ювиш, кейин [ўша оқликни] доимо ялатиб туриш лозим. Баъзан лалақизғалдоқнинг ва нигичка хотинак сунургининг сиқиб олинган суви фойда қилади; шунингдек бир бўлак зарчава ва учдан икки бўлак жувонани олиб, сепизладиган дорни ясалади. Анзиратгўштхўр, новот, денгиз кўпиги аристолохия ва буракдан тайёрланган дори ундан кучлироқдир, буларни янчгандан кейин кўзга сурма қили-

нади. *Астримохун* сурмаси, кучли қўрғошин сурмаси, *истиштиқон* ва *тарахумотиқун* сурмалари ҳам фойдалидир.

[Кўздаги] оқнинг эскиргани ва қаттиқ [ғализ] баданли кишиларда пайдо бўлганини [даволашда] юқорнда эслатилган буғлаш ва ҳаммомга тушириш тадбирларини қўллаш орқали юмшатиш керак. Шунингдек юқорнда келтирилган кўз шамчаларини игир сувда ёки оқ туз [*андарон* тузи] эритилган сувда ивитиб уларни кўзга ҳаммомда қўйилади. Агар ҳаммом таъсир қилмаса, қатронни куйдирилган мис билан қўшиб, шамчалар тайёрлаб кўзга қўйилади, тоғ эчкиси шохидаё тайёрланган шамчалар ҳам ишлатилади. Уромастикс қалтақесаги тезагининг ёлғиз ўзини ёки уни *масҳақуниё* ва куйдирилган мис билан, ёки қовурилган оқ туз билан қўшиб ишлатилади. Муми ажратилмаган асал билан қўшилган ёки [тоза] асал ва гекқон қалтақесагининг тезаги билан қўшиб, шамчалар тайёрлаб кўзга қўйилади, тоғ эчкиси шохидан эрталаб ва кечқурун қўйилади. Денгиз қисқичбақаси ва тилла тўполи билан қўшиб куйдирилган дармана эса мўътадил дорилардандир.

Агар оқ чуқурлашса кончўп, қаврак елими, *мурр* ва уромастикс қалтақесаги тезагидан баробар бўлақлар ёки нохуна бобда баён қилинган магнетит дориси ишлатилади. Гоҳ, ўша оқни бўяйдиган бўёқлар ишлатилади. У бўёқларнинг бири шу: майда хил анорнинг тўкилиб тушган гуллари, акация елими, оқ зок ва араб елимининг ҳар биридан бир *уқиядан*, сурма ва мозидан уч *дирҳамдан* олиб сув билан эритилади. Анор гули топилмаса, анор пўсти ё гул банди, ёки донлар орасидаги чарвисимон пардаси ишлатилади. Шунингдек, мози ва акация елимининг ҳар биридан икки *дирҳамдан*, оқ зокдан бир *дирҳам* олиб, шулардан бўёқ тайёрланади. Мана шў сифатдаги сурма ҳам шундай бўёқлардандир: куйдириб ювилган қўрғошини, заъфарон ва араб елимидан икки *мисқолдан*, мис қўйиладиган қолипларнинг ёмғир суви билан ювилган кулидан икки *мисқол*, миснинг ювилган тўполидан ярим *мисқол* олиб, қўшиб ишлатилади.

Ниҳоятда яхши бошқа бир сурمانинг таркиби: сарик зок ва яшил мозидан тўрт *мисқолдан* олиб, сувда эритилади ва қайта-қайта ишлатилади.

Яна бошқаси: мози ва акация елимининг ҳар биридан бир бўлақ ва яшил зокдан ярим бўлақ олиб, долақизғолдоқ суви билан эзиб кўзга қўйилади.

Кўзга зарарли нарсаларнинг баъзиси ишлар ва ҳаракатлар, баъзиси овқатлар ва баъзиси овқатларни ейиш кайфиятидан иборатдир.

Ишлар ва ҳаракатларга келсак, [шунинг айтиш келсаки] жинсий алоқани кўп қилиш, ялтироқ нарсаларга узоқ вақт қараб туриш, нозик хатларни ҳаддан ташқари кўп ўқиш каби ҳамма қуритувчи нарсалар кўзга зарар қилади, буларнинг ўртакчаси эса фойдалидир. Нозик [диққатли] ишлар, тўлиқлик билан ва кечки овқатни ея солиб ухлаш ҳам [зарарли]. Кўзи кучсиз киши, [овқатни] ҳазм бўлгунича сабр қилиши лозим. Ҳар бир тўлиқлик ва шунингдек табиатни қуритувчи ҳар бир нарса кўзга зарар қилади, қонда чўкма пайдо қиладиган шўр, ўткир ва бошқа [хил нарса]лар ҳам зарар қилади; маст бўлиш ҳам зарар қилади. Қусиш эса, меъдани тозалашлиги жиҳатдан кўзга фойда қилади, аммо миёдаги моддаларни кўзғатиб кўзга юбориши жиҳатидан зарар қилади. Қусиш зарур бўлиб қолса, овқатдан кейин аста-секин қусмоқ керак.

Ҳаммомга кўп тушиш ҳам [кўзга] зарарли; шунингдек ҳаддан ташқари кўп ухлаш, қаттиқ йиғлаш, томнирдан кўп марта қон олдириш, айниқса кетма-кет қортиқ билан қон олдириш, зарар беради.

Овқатларга келсак, шўр, ўткир, буғ пайдо қилувчи, меъданинг оғзига азият берувчи [овқатлар], қуюқ, хира рангли шароб, гандано, пиёз ва тоғ райҳони, этилган зайтун, укроп, карам ва ясмиқ [кўз учун] зарарлидир.

ШАБКЎРЛИК

Шабкўрликда кўз кечаси кўрмайди, кундузи кўради, лекин куннинг охирида кучсизланади. Шабкўрликка кўз рутубатларидан бирон рутубат ва унинг қуюқлашиши ёки кўрувчи руҳнинг ҳўллиги ва ғализлиги сабаб бўлади.

Бу касаллик кўпроқ қора кўзда бўлиб, кўк кўзда бўлмайди; қорачиғи кичик кўзларда бўлиб, катта бўлганида бўлмайди ва кўзга турли ранглар кўринадиган ва кўзи жимирлай берадиган кишиларда бўлади, чунки улар кўрувчи руҳнинг туғилишданоқ оз бўлганлигини кўрсатади.

Гоҳ [бу касаллик] кўзнинг ўзидаги бирор касалликдан, ёки меъда ва миёданинг ҳамкорлигидан бўлади; улар билиб ўтганинг белгилар орқали танилади.

Даволаш. Қон кўпайган бўлса, қифол томирдан ва кўзнинг бурчагидаги томирдан қон олиш, яна маълум бўшатувчи дориларни ишлатиш ва шу [тадбирларни] қайта қўллаш лозим. Баъзан сақмуннӣ ва қундуз қири билан бўшаттириш фойда қилади; овқатдан олдин зуфо шароби ёки зуфонинг ўзи ва қуруқ газাগўтнинг элакиси ичирилади; овқат тамом ҳазм бўлишдан олдин эски шаробдан озгина ичирилади.

Эчки жигарини пичоқ билан ёриб чўғ устига тутиш орқали олинган сели тажриба қилинган дорилардандир. [Жигардан] оққан селни олиб, унга ҳинд тузи ва узун мурч сепилади ва кўзга суртма қилинади. Баъзан жигарни чўққа тутишда унга дорилар сепилади; ўшандай жигарнинг буғига [юзу] кўзни тутиш ва унинг қовурилганини ейиш жуда фойда беради. Баъзан жигарни япроқлаб кесиб, уни узун мурч билан қат-қат қилиб қўйилади, шунда энг усти билан тагида жигар туриши керак. Уларни тандирда кабоб қилинади, лекин жуда ўтказиб юборилмайди, кейин унинг селини олиб тинитиб кўзга суртилади. Қуён жигарини ҳам шундай қилиб ишлатилади.

Қуйидаги таркибдаги узун мурч шамчасини ҳам кўзга сурилади: узун мурч, мурч ва қанбилдан баробар бўлакларни олиб, сурма қилинади. Утлар, айниқса така ва тоғ эчкисининг ўти ҳам фойда беради. Шунингдек бальзам ёғининг кучини бир оз афюн билан синдириб кўзга тортиш; уч турли мурч: қора, оқ ва узун мурчни майда янчиб сурма қилиш жуда фойда беради. Миср аччиқтоши билан сурма қилиш ҳам шундай. Асал ва арпабодиён сувини кўзга тортиб узоқ муддат кўзни юниб туриш эса жуда фойдали; асалга аччиқтош ва навшадилнинг қуввати ўтқазилса, ундан кўра ҳам кучлироқ дори бўлади.

Иссиқ мизожли ҳайвонларнинг қонлари кўзга тортилса, фойда қилади. Ёввойи бодринг ширасининг кучини семизўт уруғи билан синдириб ишлатиш, ишқор шамчаси ва зангор шамчасини кўзга тортиш ҳам фойда қилади. Варалининг ва сақанқурнинг тезаги ҳам шундай. Яна эчки боласининг ўтидан бир бўлак, мурчдан икки бўлак ва қаврак елимидан уч бўлак олиб, асал билан қориб ишлатилади.

Кўзнинг бурчакларидаги томирдан қон олиш ҳам фойда қилади.

Катаракта тиқилмалардан пайдо бўладиган касаллик бўлиб, у ўқёйсмон табақа тешигида, оқсилсимон суюқлик билан мугузсенмон табақанинг орасида туриб қоладиган чет суюқликдан иборат. У [суюқлик] нарсаларнинг қорасини [силуэт] кўзга тушишига тўсқинлик қилади. Катаракта миқдорда ва кайфиятда турлича бўлади. Миқдорда турлича бўлиши шундай: [сув] баъзан тешикка кўра кўп бўлиб, уни бутунлай тўсади ва кўз ҳеч нарсани кўрмайди, баъзан тешикка кўра кам бўлади ва [унинг] бир томонини тўсиб, бир томонини очиқ қўяди. Тўсилган томонда бўлган нарсаларни кўз кўрмайди; очиқ қолдирилган томондагиларни эса кўради. Баъзан кўз нарсаларининг ярмини, ёки бир бўлагини кўриб, қолганини кўрмайди, лекин кўз соққасининг бир томонга айлантирилиши билангина кўради. Баъзан у нарсани бир гал тўла кўриб, иккинчи марта тўла кўрмайди; бу, нарсаларнинг турниш жойига қараб бўлади, чунки у кўриладиган нарса бутунлигича тўсиқ рўпарасида бўлса, кўз унинг ҳеч бир жойини кўрмайди; очиқ қолган томонда бўлганда эса бутунлигича кўради.

Шу тўлиқ бўлмаган тўсилиш гоҳо [кўриш] тешигининг юқори томонида бўлиб, юқоринигина [тўсади]. Ёки юқори ҳам қуйида бўлади ва гоҳо тешикнинг қоқ ўртасида бўлиб, тешикнинг айланаси очиқ қолади; шу найтла нарсаларнинг тевараги кўринадю, ўртаси кўринмайди, ҳатто у нарсанинг ўртасида туйишук ёки чуқур каби бир шакл кўриниб туради, бунинг маъноси шуки, у [киши ўша ерни] кўрмайди на у ерда бир қоронғулик кўринадетибди деб гумон қилади.

[Катарактанинг] турли кайфиятда бўлишига келсак, гоҳо унинг суюқ-қуюқлиги турлича бўлади: баъзиси суюқ ва тиниқ бўлиб, нури ва қўшни бекитмайди, баъзиси эса жуда қуюқ бўлади.

Гоҳо ранг жиҳатдан ҳам [турлича] бўлади: баъзиси ҳаворанг, баъзиси оқ ганч рангли, баъзиси оқ марварид рангли, баъзиси оқ бўлиб, кўкка ёки феруза ва тилла тусига мойил, баъзиси сариқ, баъзиси қора ва баъзиси хира гунгуртроқ бўлади.

Ранг жиҳатдан қараганда, катарактанинг ҳаворанглиги, оқ марварид рангли, озгина кўкимтир ва феруза тусига мойил бўлган даволашни қабул қиладиганроқ бўлади. Унинг ганч рангли, яшил гунгурт, қуюқ қора ва саригини эса кесиб олиш мумкин эмас.

Катарактанинг қуюқ турларидан шундай хили борки, у жуда қаттиқ бўлиб, катаракталиқдап чиқиб кетади ва уни даволаб бўлмайди.

Қуюқ-сууюқлиги жиҳатидан даволашни осон қабул қиладигани суюқ хили бўлади; уни ёруғ соя жойда текшириб қараб, устига бармоғинг билан боссанг, у дарров тарқалиб, кейин яна қайтиб йиғилади. Ана шу хил қатарктани кесиб олинганда йўқ бўлиб кетиш мумкин. Бироқ шундай имтиҳонни бир қанча вақт давом эттириш катарактани бетинч қилади ва кесиб олишни қийинлаштиради. Баъзан уни бошқа йўл билан синаб кўрилади: кўзга бир бўлак пахта қўйиб, шу пахтага қаттиқ пуфланади. Кейин, катарактада қўзғалиш кўринадими [йўқми эканини билиш учун] пахтани олиб тезлик билан қаралади. Агар қўзғалиш кўринса, уни кесиб олиш мумкин. Шунингдек бир кўз юмилиши билан иккинчисининг [қорачиги] кенгайса ҳам шундай қилиш мумкин.

Йиқилишдан кейин, ёки мия касаллиги бўлиб, ундан кейин пайдо бўлган катарактанинг тузалиши қийин.

Белгилари. Катарактадан дарак берувчи белги бошқа бирор сабабдан бўлмаган ва юқорида эслатиб ўтилган [кўзга кўрнадиган] хаёллардир; бунга тегишли гапларни хаёллар бобида изоҳладик; яна шу билан бирга кўзда, айниқса иккала кўзнинг бирида, хиралик бўлади ва у кўзга чироғларга ўхшаш ёруғ нарсалар иккита бўлиб кўринади.

Катаракта билан ички тиқилма бир-биридан шундай фарқ қилади: агар катаракта бўлса, кўзнинг биттасини юмганда иккинчи кўзнинг қорачиги кенгаяди, [кўз] ичкариснда тиқилма бўлганда эса кенгаймайди. Бунинг сабаби шунки, юмилган кўздаги руҳнинг иккинчи кўзга куч билан ҳайдалиши унинг [қорачигини] кенгайишига олиб келади. Шунда руҳ орқасидаги тиқилмага йўлйқса, [иккинчи кўзга] ўтолмайди, бу ҳол кўпроқ учрайди. [Ўтганда] кўпроқ иккинчи [кўздаги қорачиқ] кенгаяди, лекин тиқилиш бўлмаса ҳам катаракта жуда қуюқ бўлса, [руҳ ўтолмайди]. [Қорачиқ] кенгайишида ундай нарса бўлмайди.

Даволаш. Мен ўзим [таботатни] ўрганаётган ақлли кишилардан бирини кўрдим, у кишида катаракта касаллиги пайдо бўлган эди. У ўзини бўшатчилар, парҳез қилиш, овқатни кам ейиш, шўрвалардан ва ҳўлловчи нарсалардан сақланиш, кабоб қилнган ва қовурилган овқатлар билангина чекланиш ва тарқатиб шимдирувчи

ва латифлаштирувчи сурмаларни ишлатиш билан даво-
лаш ва кўриш сезгиси ўзига қайтди.

Ҳақиқатда ҳам катарактани бошланишида пайқаб
қолиб тадбир қилннса, фойда қилади, аммо ўрнашиб
қолганда кесиб олиншдан бошқа илож йўқ.

Катарактага учраган кишининг [жуда] тўйиб овқат-
ланишдан, ячишдан, жинсий алоқадан сақланишн ва
кундуз ўртасида бир марта овқатланиш билан чеклани-
ши керак; шунингдек балиқ, ҳўл мевалар, айниқса
[ҳазми] оғир гўшлардан ҳам сақланиши лозим.

Қусишга келсак, у меъдани тозалаш жиҳатидан фой-
да қилса ҳам, катарактага зарар беради.

[Катарактани] дори билан даволаш қонунини хаёл-
лар бобида кўрсатдик, энди синалган дориларни баён
қилайлик. Уларнинг таркиби: пўсти ажратилган дафна
мевасидан ўн бўлак ва араб елимидан бир бўлак олиб
катарактага қарши ўғил бола сийдиги билан, кўз куч-
сизлигига қаршн эса оддий сув билан эзиб ишлатилади.
Амидалик Этий [Атикус]нинг айтишича, ҳалиги таркиб-
га исал қўшиб *афзо* илонининг ўти билан қориб кўзга
суртнш жуда яхши фойда беради. Мен айтаман: [табо-
батни] билладиган бир қанча кишилар *афзо* илонининг
ўтини тажриба қилган эдилар. У ҳеч бир заҳарлик таъ-
сирини кўрсатмаган. Ана шу тажриба [илон ўтидан]
сақланиш лозимлигини камайтирадиган нарсалардан-
дир. [Яна бу дори] синалган ва фойдали дорилардан-
дир: *фанақидис* оролига мансуб доннинг шираси, «ер
дуби» ва маржоннинг ҳар бирдан бир *миққолдан* олиб,
арпабодиён суви билан қориб [ишлатилади].

Катарактани кесиб олиб тадбирига келсак, ундан
олдин баданини, айниқса бошни тозалаш ва зарур бўлиб
қолса, томирдан қон олиш лозим; кейин [катарактаси]
олинадиган кишининг бош оғриғига учраган бўлмаслиги
назарда тутилади, акс ҳолда кўз табақаларида шиш
пайдо бўлиш хавфи туғилади. Яна унинг йўталга учра-
маган бўлишлиги, юраги сиқиладиган, тез ғазабланиди-
ган бўлмаслиги керак, чунки [юрак] сиқилиш ва ғазаб-
ланиш катарактани қайтарадиган нарсалардандир. Яна
бемор [катарактани кесиш олдида] шаробдан, жинсий
алоқадан ва ҳаммомга тушишдан сақланиши лозим.
Шу билан бирга [дарров] кесиш керак эмас, балки сув
тўхтаб, унинг тушадигани тушиб ва туриши бир оз
қуюқлашгандан кейингина кесиш керак. Бу тадбирни
«камолга еткизиш» дейилади. Бундай қилишдан мақсад
катарактани *миқдаҳа* ёрдами билан кўзнинг қуйи қис-

мига сурганда у ўша ерда қолгани учундир. Шунинг учун [катарактани кесишни] касалликнинг бошланишидан кейинга қолдирилади.

Катарактани олмоқчи бўлсанг, касалга олдин янги балиқ ва катарактани оғир қилувчи ҳўлловчи овқатлар едириб, катарактанинг зарарини кучайтирадиган нарсалардан бироз истеъмол қилдир, кейин уни кес! Умуман катаракта жуда суюқ ё қуюқ бўлса, кесишга бўйсунмайди.

Катарактани кесишга қарор берилгач, касални кўзининг ички бурчагига ва бурнига қараб туришга буюрилади; у шу ҳолатни сақлаб турсин, деразанинг рўпарасида ва жуда ёруғ жойда бўлмасин, кейин кесилади: *миқдаҳа* билан тешилади, бу асбобни иккала табақа орасига то [кўриш] тешигининг рўпарасига боргунича киргизилади, асбоб шу ерда бўшлик ва оралikka учрайди. Шунда баъзи моҳир табиблар *миқдаҳани* чиқариб олиб, ўша оралikka *миҳаттнинг* думини яъни *иқлидни* [кўриш] тешигининг тўғрисиғача киргизиб, *миҳаттнинг* ўткир томони ҳаракат қила оларлик бўш жой тайёрлайдилар ва беморни чидашга ўргатадилар. Кейин *миҳаттни* белгиланган чегарагача киргизилади ва уни катарактанинг устига қўйиб, кўз тозаланиб, катаракта мугузсимон табақа орқасига — қўйн томонга беркин-гунча пастга босилади. Кейин *миҳаттни* аячигина вақт ўша жойда тутиб турилади, шунда катаракта [ўтган] жойига ўришади, кейин *миҳаттни* у жойдан олиб қаралади: катаракта яна қадимги жойига қайтадими йўқми? Агар у яна қайтса, [аввалги] тadbирни [қайтмаслигига] ишонч ҳосил бўлгунча қўлланлади. Агар катаракта пастки томонга тушишга бўйсунмаса, балки бошқа томонга борадиган бўлса, уни ўша ўзи бораётган томонга ҳайдаб, ўша ерга сочиб юборилади.

Агар [кўзни кейинги] даволаётган кунларингда катарактанинг қайтганлигини кўрсанг, худди ўша очилган тешикка *миҳаттни* қайтадан киргиз, чунки у [тешик] ҳали қолади ва битмайди. Агар шу тешикка қон оқиб келса, уни ҳам тушириб олиш ва [ўз ҳолига] қўймаслик керак, чунки у жойда қотиб қолса, уни даволаб бўлмайди.

Катарактани тушириб олгач, касал кўзга тухум саригини билафша ёнига қориб пахта билан қўй. Сор кўзни ҳам боғлаб қўйиш керак. Чунки у ҳаракат қилганда касал кўз ҳам унга эргашади. Беморни уч кун қоронги жойда чалқанча ётқизиш лозим. Баъзан бир

қафтагача шу қуюқ суртмани янгилаб туриш, бойлоқни сақлаш ва чалқанча ётқизишга тўғри келади. Уша жойда шиш пайдо бўлганда, ёки бош оғриғи ва бошқа нарсалар юз берганда шундай қилинади. Лекин шиш юз берса, қаттиқ бойлоқни бир оз ечиш ва бўшатип керак. Хулоса, бемор, [кўзиға] қўйилган нарсани оғриқ кетгунича сақлаши ва бойлоқни ечмаслиғи яхши, лекин бойлоқни уч кунда бир ечиб дорини янгилаб турилади.

Бойлоқ ечилганда гул суви, Миср толининг суви, ё қовоқ суви, ёки қизил тасма ва шуларга ўхшаш сувлар билан компресе қилиш мумкин.

Катарактани кесиб олишда табибларнинг йўллари бир нечтадир: баъзилари мугузсимон табақа тагини ёриб шу жойдан катарактани чиқариб оладилар. Бироқ унда хатар бор. Чунки катаракта қуюқроқ бўлса, у билан бирга оқсилсимон суюқликнинг ҳам чиқиши мумкин.

